

3. ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

3.1 ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑΣ, Ph.D.

ΔΙΕΥΘΥΝΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΔΗΜΟΣΚΟΠΗΣΕΩΝ VPRC

Κομματικό σύστημα και εκλογικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα.

Ο ελληνικός δικομματισμός στη δεκαετία 1994-2004

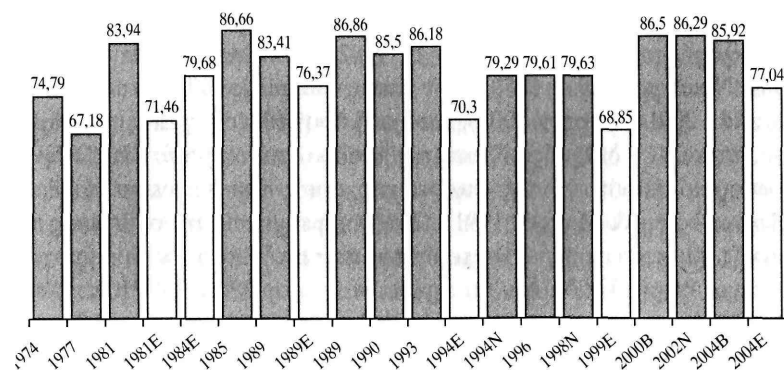
1. Εισαγωγή: η ανθεκτικότητα του δικομματισμού στην Ελλάδα

Οι εκλογικές αναμετρήσεις της τρέχουσας δεκαετίας στην Ελλάδα, δηλαδή οι εθνικές Βουλευτικές εκλογές του 2000 και του 2004, αλλά και οι ενδιάμεσες Νομαρχιακές του 2002 που παρεμβλήθηκαν, επανέφεραν την εκλογική επιρροή του ελληνικού δικομματισμού στα, ιστορικά, ανώτατα παρατηρηθέντα επίπεδα της δεκαετίας του '80: εκείνα των πολωμένων εκλογών του 1985 (86,66%) και του Νοεμβρίου 1989 (86,86% - Διάγραμμα 1). Ταυτοχρόνως, το αποτέλεσμα των Βουλευτικών εκλογών της 9ης Απριλίου του 2000 (86,5%), των Νομαρχιακών της 13ης Οκτωβρίου 2002 (86,3%), και των πρόσφατων Βουλευτικών της 7ης Μαρτίου 2004 (85,9%) καταγράφεται ως το υψηλότερο ποσοστό κοινωνικής του υποστήριξης του, που έχει παρατηρηθεί τα τελευταία χρόνια, όχι μόνο μεταξύ των κρατών-μελών της Ε.Ε., αλλά ακόμη και σε σύγκριση με τον αγγλοσαξονικό χώρο, όπου η παράδοσή του υπήρξε ισχυρότερη. Με την εξαίρεση της Ελλάδας και της Ισπανίας, σε είκοσι εκλογικές αναμετρήσεις της τελευταίας τετραετίας 2000-2004 στις χώρες της Ε.Ε., την Ελβετία, την Ιαπωνία και σε τρεις αγγλοσαξονικές, εκτός των ΗΠΑ, τα δύο μεγάλα κόμματα διακυβέρνησης σε καμία περίπτωση δεν υπερέβησαν αθροιστικά το 80%, ενώ σε δώδεκα δεν ξεπέρασαν καν το 70% (Διάγραμμα 2). Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, το σχετικό ποσοστό στην Ελλάδα απέχει σημαντικά από τα υψηλότερα που έχουν καταγραφεί στην Ισπανία (80,2%-3/2004), στην Αυστρία (79,2%-24/11/2002), στην Πορτογαλία (77,9%-3/2002), στη Γερμανία (77%-9/2002), στη Με-

γάλη Βρεταννία (72,4%-6/2001), στην Ιαπωνία (72,3% - 11/2003), αλλά ακόμη και στην Αυστραλία (74,6%-11/2001) ή στη Ν. Ζηλανδία (62,5%-7/2002). Για να θυμηθούμε μια παλιά διάκριση που εισήγαγε ο Jean Blondel το 1968, το ποσοστό αυτό παραπέμπει σε «τέλειο» δικομματισμό, αγγλοσαξονικού τύπου και μάλιστα της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου 1945-66 (Blondel 1968,1990. Επίσης, Schwartzberg 1984).

Σε μια εποχή κάμψης –κατά κανόνα– του δικομματισμού, κρίσης των κομματικών συστημάτων, κομματικών αποστοιχίσεων (de-alignment), αλλαγών στα κριτήρια των ψηφοφόρων και ρευστότητας της ψήφου, η ελληνική περίπτωση φαίνεται να διαφοροποιείται. Και τούτο, όχι διότι στην Ελλάδα δεν παρατηρήθηκαν παρόμοια φαινόμενα ρευστότητας ή κρίσης των παραδοσιακών μορφών πολιτικής και της μορφής των κομμάτων. Κατά την ταραγμένη δεκαετία του '90, ειδικότερα κατά την πενταετία 1994-1999, εμφανίστηκε στο ελληνικό κομματικό σύστημα μια σαφέστατη δυναμική πολυκομματισμού. Αυτή η δυναμική, εντούτοις, για λόγους που αναλύονται στα επόμενα, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, δεν κατόρθωσε να θέσει σε αμφισβήτηση την πολιτική σταθερότητα και την κοινωνική απήχηση του δικομματισμού. Αντιθέτως, ανακόπηκε, και οι κλυδωνισμοί, που είχε προκαλέσει, απορροφήθηκαν.

**Ο δικομματισμός στην Ελλάδα
(1974-2004)**

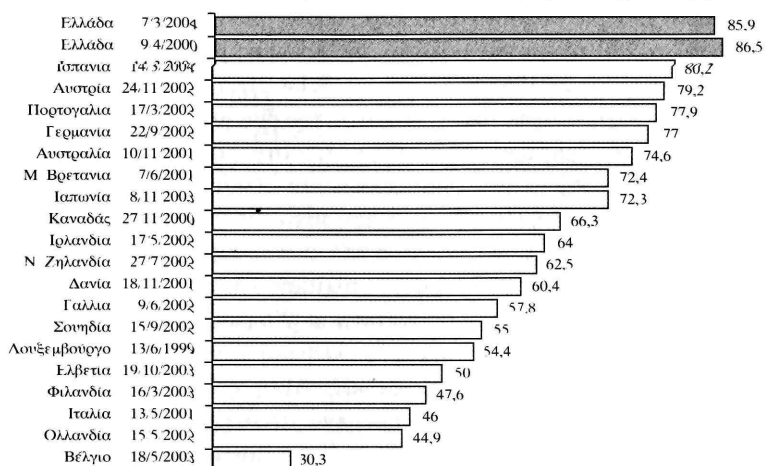


Διάγραμμα 1

Πηγή: Επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων Β=Βουλευτικές, Ν=Νομαρχιακές (α' γύρος-εκτίμηση)

Ο δικομματισμός σήμερα σε 20 χώρες της Ευρώπης και του αγγλοσαξονικού κόσμου

Εθνικές εκλογές 1999-2004 (ποσοστό % των δύο μεγαλύτερων κομμάτων)



Πηγή: Επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων.

Διάγραμμα 2

2. Η ανάδυση και διαμόρφωση του ελληνικού μεταπολιτευτικού συστήματος: ιστορικές προϋποθέσεις και ιδιομορφίες

Ο σύγχρονος ελληνικός μεταπολιτευτικός δικομματισμός παγιώνεται με τις εκλογές-τομή του 1981 (Πάσχος 1982, 1984· Μανρογορδάτος 1983β, 1984· Νικολακόπουλος 1989, 1990· Διαμαντόπουλος 1993· Μαυρής 1993· Παππάς 2001α· Παρράς 2003). *Ιστορική προϋπόθεση, για την ανάδυσή του, αποτελεί η διαιρητική πόλωση της προδικτατορικής πολιτικής σκηνής - ιστορικό παράγωγο της διαιρητικής τομής του εμφύλιου πολέμου (Βερναρδάκης & Μαυρής 1991). Ωστόσο, η ερμηνεία της σημερινής πολιτικής και κοινωνικής ανθεκτικότητας που επιδεικνύει το δικομματικό σύστημα στην Ελλάδα δεν θα πρέπει να παραμένει μόνο στο επίπεδο αφαίρεσης των διαιρητικών τομών της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ιστορίας (εθνικός διχασμός/εμφύλιος), που αποτελούν βεβαίως τις αφητηρίες της συγκρότησής του (Μανρογορδάτος 1983α· Νικολακόπουλος 1985, 1989, 2001). Μπορούν να προστεθούν, τουλάχιστον επτά προσδιοριστικοί παράγοντες που επικαθόρισαν την ιστορική εξέλιξη του φαινο-*

μένου, δηλαδή τη συγκεκριμένη μορφή που έλαβε μεταπολεμικά. Η σειρά αναφοράς δεν είναι ιεραρχική: 1) Καθυστερημένη –για ιστορικούς λόγους– διαμόρφωση του κομματικού συστήματος των μαζικών κομμάτων. 2) Περιορισμένη αποδοκimasία των κομμάτων διακυβέρνησης στη μεταπολίτευση. 3) Απουσία –έως σήμερα– παγιωμένων ρευμάτων διαμαρτυρίας. 4) Απουσία περιφερειακών-τοπικών και εθνοτικών κομμάτων. 5) Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και η ιδεολογική ηγεμονία του κοινοβουλευτισμού, που επιτρέπει και διευκολύνει την κοινοβουλευτική ενσωμάτωση της κοινωνικής δυσσαρέσκειας. 6) Το υφιστάμενο εκλογικό σύστημα και 7) Η ικανότητα έγκαιρης προσαρμογής και ανανέωσης που επέδειξαν τα δύο κόμματα της διακυβέρνησης, ως απάντηση των κομματικών οργανισμών τους, στους κλυδωνισμούς της δεκαετίας του '90. Αναλυτικότερα:

Πρώτον, λόγω της επιβολής της συγκεκριμένης μορφής του κράτους μετεμφυλιακά, η ανάδυση και εδραίωση του φαινομένου των μαζικών κομμάτων στην Ελλάδα πραγματοποιείται καθυστερημένα, μετά την πτώση της δικτατορίας, το 1974. Μάλιστα, τα μεταπολιτευτικά κόμματα αποκρυσταλλώνουν τα βασικά τους χαρακτηριστικά κατά τη δεκαετία του '80, ουσιαστικά μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, το 1981 (Βερναρδάκης & Μαυρής 1986· Μαυρής 1993· Βερναρδάκης 1995· Μαυρής 1996α). Δεύτερο, στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης, η δυσσαρέσκεια προς τη διακυβέρνηση, που διογκώνεται ιδίως κατά τη δεκαετία του '90, δεν έλαβε τις ακραίες ή ανοιχτές μορφές, που είχαν εμφανιστεί κατά την προδικτατορική περίοδο (Ιουλιανά), ούτε μεταφράστηκε και σε συνολική πολιτική αποδοκimasία ή απαξίωση των κομμάτων διακυβέρνησης (Μαυρής 1996α). Τα δύο κόμματα διακυβέρνησης, η ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ, αντίθετα με ό,τι συνέβη αλλού (π.χ. Ιταλία, Γαλλία), εξακολουθούν να συγκεντρώνουν σταθερά –την τελευταία 20ετία– υψηλότερη επιρροή. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο μέσος όρος κοινωνικής υποστήριξης προς αυτά ανήλθε στις εθνικές αναμετρήσεις της περιόδου 1981-2000, σε 85% (84,8%) και σε εκείνες ολόκληρης της μεταπολιτευτικής περιόδου μέχρι το 2000 (1974-2000) σε 82,08% (Μενδρινού 2000β, 64·2000α). Είναι ενδιαφέρον επίσης ότι η κοινωνική δυσσαρέσκεια δεν μεταφράστηκε σε αντιευρωπαϊσμό (αν και συγκυριακά καταγράφηκαν τέτοιες ενδείξεις). Αντιθέτως, συνδέθηκε με την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, διοχετεύτηκε και εκτονώθηκε σε μια αύξηση του φιλοευρω-

παϊσμού της ελληνικής κοινής γνώμης (Mavris 2004). Τρίτο, τα νέα πολιτικά ρεύματα διαμαρτυρίας που έχουν προκύψει στο έδαφος της κρίσης του ευρωπαϊκού κομματικού συστήματος, κυρίως η άκρα δεξιά, αλλά και η Οικολογία δεν έχουν εμφανιστεί μέχρι τώρα στην ελληνική πολιτική σκηνή. Σχετικά με το πρόσφατα εκδηλωθέν «φαινόμενο Καρατζαφέρη», θα πρέπει να επισημανθεί σε αυτό σημείο ότι η πρώτη κάθοδος του Λαϊκού Ορθόδοξου Συναγερμού (ΛΑΟΣ) στις τελευταίες εθνικές εκλογές του 2004 (2,2%), παρά την κοινωνική δυναμική που επιδεικνύει σε ορισμένες περιοχές και κοινωνικά στρώματα, δεν επιτρέπει ακόμη την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων, σχετικά με τις προοπτικές αυτού του πολιτικού μορφώματος, πέρα ίσως από το γεγονός του εν γένει διφυούς του χαρακτήρα, που έχει ήδη διαφανεί (κόμμα της άκρας δεξιάς και της κοινωνικής δυσανεξίας, (Μαυρής 2003γ). Τέταρτο, ι) Η συγκεντρωτική δόμηση του ελληνικού κράτους και παραγωγή της πολιτικής στην Ελλάδα δεν επέτρεψε τη διαμόρφωση περιφερειακών τοπικών πόλων εξουσίας. Έως σήμερα, παρά τη σημαντική προώθηση των διαδικασιών αποκέντρωσης και περιφερειακής ανάπτυξης (Καποδίστριας, 2ος Βαθμός ΤΑ) που συντελέστηκε κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, δεν υπήρξε περιφερειακή δόμηση της πολιτικής (Μαυρής 1996α· Μαυρής κ.ά., 1998). Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι αυτές οι μεταρρυθμίσεις προκάλεσαν συγκυριακά κάποιους τριγμούς στο δικομματικό σύστημα. Στις Νομαρχιακές εκλογές του 1994 και του 1998 παρατηρήθηκαν πράγματι συμπτώματα αποδόμησης των κομμάτων («τα φαινόμενα των ανταρτών»), ωστόσο αυτά τα φαινόμενα δεν είχαν συνέχεια και στις επόμενες Νομαρχιακές του 2002 απορροφήθηκαν. Η ανυπαρξία τοπικής διάστασης στην πολιτική έδρασε επομένως, επίσης, ως παράγων συνοχής των πολιτικών κομμάτων πανεθνικής εμβέλειας και του κομματικού συστήματος, αποτρέποντας την ανάπτυξη περιφερειακών και τοπικών κομμάτων ή ακόμη και την ενίσχυση των περιφερειακών δομών στο εσωτερικό τους. ιι) Στην ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και η εθνική ομοιογένεια της χώρας, καθώς και το μικρό μέγεθος των μειονοτικών ή εθνοτικών ομάδων του πληθυσμού (Δημητράς 1991, Α:68). Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η συμπεριφορά της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, η τάση πολιτικής αυτονόμησης της οποίας στις αρχές της δεκαετίας του '90 δεν είχε συνέχεια (Νικολακόπουλος 1991· Δώδος 1994· Μαυρής 1994).¹

Πέμπτο, στους παράγοντες διατήρησης και συνοχής του μεταπολιτευτικού δικομματικού συστήματος θα πρέπει να προστεθούν και τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, συστατικά στοιχεία της οποίας είναι: 1) Το αυξημένο πολιτικό ενδιαφέρον, 2) η ενισχυμένη σημασία της εκλογικής διαδικασίας και η ιδεολογική εδραίωση του κοινοβουλευτισμού, 3) η διατήρηση της σημασίας της παραταξιακής διαίρεσης και των κομματικών ταυτίσεων, καθώς και 4) η ανυπαρξία ιστορικής εμπειρίας συμμαχικών κυβερνήσεων. Αναλυτικά: 1) Όπως είναι γνωστό, στην Ελλάδα, το ενδιαφέρον και η ενασχόληση με την πολιτική, η αυξημένη συμμετοχή, καθώς και η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδει το κοινωνικό σώμα στις εκλογές, σύμφωνα με τις διαθέσιμες εμπειρικές πολιτικές έρευνες, διατηρήθηκε σε υψηλότερα επίπεδα, αν όχι στο υψηλότερο, όχι μόνο για τα δεδομένα του ευρωπαϊκού Νότου (Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία), αλλά και σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Μαυρογορδάτος 1988· Δώδος κ.ά. 1990· Δεμερτζής 1994· Καφετζής 1994· Δεμερτζής & Καφετζής 1996). Το ενδιαφέρον για την πολιτική και τις εκλογές, παρά την κάμψη που εμφανίζεται κατά περιόδους, και η οποία ενδεχομένως υπόκειται στην κυκλικότητα του εκλογικού κύκλου, παραμένει ακόμη έντονο τόσο στη δεκαετία '90, όσο και στην τρέχουσα (του 2000 - Διαγράμματα 3 και 14). Στις πρόσφατες Βουλευτικές εκλογές του 2004, με βάση τα στοιχεία της VPRC, λόγω προφανώς της κρισιμότητας της ανamέτρησης, το ενδιαφέρον για τις εκλογές θα εκτοξευτεί σε πρωτοφανή επίπεδα και θα προσεγγίσει το 72%, τον Ιανουάριο του 2004, αυξημένο κατά 30%, σε σύγκριση με τις προηγούμενες Βουλευτικές του 2000 (Διάγραμμα 3).

Οι αντιλήψεις της ελληνικής κοινής γνώμης, σχετικά με τη σημασία των εκλογών, παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον. Η ελληνική κοινή γνώμη εξακολουθεί να αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις εκλογές, όπως και στην ψήφο (το εκλογικό δικαίωμα). Η αυξημένη σημασία των εκλογών στην Ελλάδα αποτελεί συστατικό στοιχείο της πολιτικής κουλτούρας του κοινωνικού σχηματισμού, και είναι αποτέλεσμα της συγκεκριμένης μορφής που έλαβε ιστορικά (κατά τη δεκαετία του '60) η ύστερη, «από τα κάτω» εδραίωση του κοινοβουλευτισμού (Αλιβιζάτος 1983· Χαραλάμπης 1985· Νικολακόπουλος 1985, 2001· Βερναρδάκης & Μαυρογής 1991). Παράγωγο αυτής της τάσης, που αποδεικνύεται εμπειρικά,

είναι το γεγονός ότι η σημασία των εκλογών, ως μέσο εξαναγκασμού της Διακυβέρνησης διατηρείται σε υψηλά επίπεδα. Σε σχετική έρευνα της VPRC, για τις στάσεις της κοινής γνώμης απέναντι στη Διακυβέρνηση, το 1998,² το 43,5% των ερωτηθέντων συμφωνούσε με την άποψη ότι οι εκλογές αναγκάζουν τις κυβερνήσεις «να δώσουν προσοχή στο τι σκέφτεται ο κόσμος», ενώ σε αντίστοιχη έρευνα τις παραμονές των πρόσφατων εκλογών του 2004,³ ο αντίστοιχος δείκτης αποκρισιμότητας (responsiveness) προσέγγισε το 50% (Διάγραμμα 4). Οι εκλογές του 2004 επιβεβαίωσαν πανηγυρικά αυτή την τάση. Στο μετεκλογικό Βαρόμετρο της VPRC για λογαριασμό της εφημερίδας *Καθημερινή* και του Ρ/Σ Σκάι, σχετικά με την αποτίμηση του εκλογικού αποτελέσματος, αυτή αποτυπώθηκε ευκρινώς στις υποκειμενικές εκτιμήσεις της κοινής γνώμης, σχετικά με τις αιτίες της νίκης της ΝΔ (Διαγράμματα 5, 6). Δεν είναι, επομένως, τυχαίο το γεγονός ότι στην Ελλάδα η κοινωνική δυσαρέσκεια από τη διακυβέρνηση μπορεί να λαμβάνει ευκολότερα από ό,τι αλλού τη μορφή της κοινοβουλευτικής - εκλογικής διεξόδου, με αποδοκιμασία του κυβερνώντος κόμματος, στη συγκεκριμένη περίπτωση του ΠΑΣΟΚ. Εξάλλου, στη μεταπολίτευση, η κοινωνική δυσαρέσκεια προσέλαβε επανειλημμένα κοινοβουλευτική διεξοδο, λειτουργώντας με αυτό τον τρόπο σταθεροποιητικά για το πολιτικό σύστημα. Εκτός από το πρόσφατο παράδειγμα του 2004, αυτό συνέβη, διαδοχικά, το 1981 (σε μεγαλύτερη κλίμακα), το 1990 και το 1993.

Ενδιαφέρον για τις εκλογές

Έτος	Ενδιαφέρονται	Δεν ενδιαφέρονται	ΔΓ/ΔΑ
1999	32,1	67,2	0,7
2000	41,4	57,9	0,7
2003	53,4	45,2	1,4
2004	71,5	27,8	0,7

Διάγραμμα 3

Πηγή: VPRC, Πανελλαδικές πολιτικές έρευνες 1996-2004.

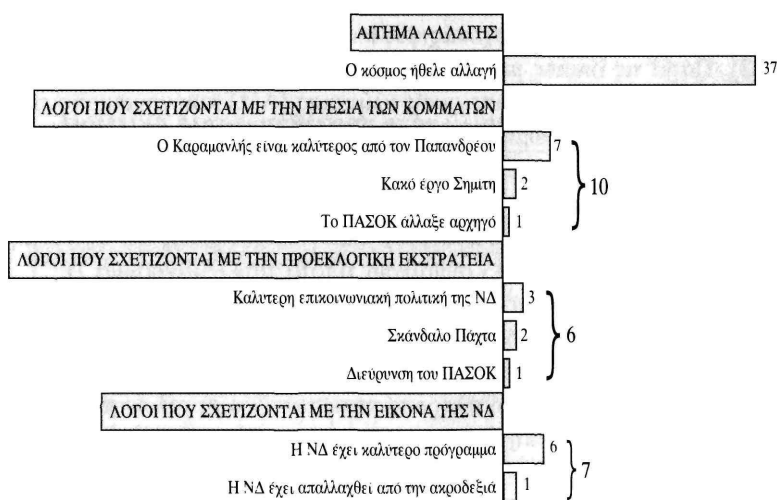
**Αποκρισιμότητα της Διακυβέρνησης
«Πόσο ακούνε οι κυβερνήσεις τους πολίτες»**

	Κυβερνήσεις		Στις εκλογές	
	1998	2004	1998	2004
Αρκετά	8,5	7,3	43,5	50,0
Λίγο	40,7	40,2	35,3	30,3
Καθόλου	47,2	51,0	16,8	17,6
ΔΓ/ΔΑ	3,7	1,5	4,3	2,1

Διάγραμμα 4

Πηγή: VPRC, Πανελλαδικές πολιτικές έρευνες 1998-2004.

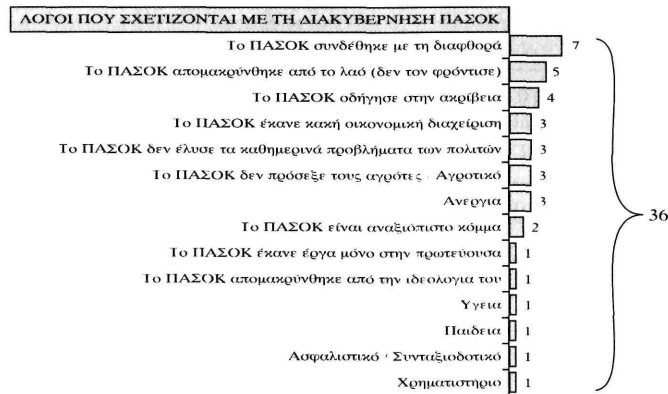
**Λόγοι νίκης της Νέας Δημοκρατίας -1
Για ποιο λόγο κέρδισε η Νέα Δημοκρατία τις εκλογές;**



Διάγραμμα 5

Πηγή: VPRC, Πανελλαδική μετεκλογική τηλεφωνική έρευνα, Μάρτιος 2004.

Λόγοι νίκης της Νέας Δημοκρατίας -2 Για ποιο λόγο κέρδισε η Νέα Δημοκρατία τις εκλογές;



Διάγραμμα 6

Πηγή: VPRC, Πανελλαδική μετεκλογική τηλεφωνική έρευνα, Μάρτιος 2004.

3) Αλλά και η παραταξιακή διαίρεση Αριστεράς/Δεξιάς φαίνεται στην Ελλάδα να παραμένει ενεργή και εξακολουθεί, ως ένα βαθμό, να διατηρεί τη σημασία της (Μοσχονάς 1994· Ζαφειρόπουλος & Μαρατζίδης 2003). Παρά τις όποιες μεθοδολογικές αμφιβολίες μπορεί να υπάρχουν σχετικά με τη χρήση της εμπειρικής κλίμακας (Α/Δ) που χρησιμοποιείται στις έρευνες κοινής γνώμης, είναι εντυπωσιακό ότι το 83,5% των εκλογέων το 2000 και 80,2% το 2004 εξακολουθεί να αυτοτοποθετείται και επομένως να αναγνωρίζεται στον άξονα Αριστερά/Δεξιά και μόνο το 10-12% (11,9% το 2000 και 9,9% το 2004) του εκλογικού σώματος ασπάζεται την πεποίθηση ότι «όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα πια» (Διάγραμμα 7).

Ένα άλλο παρεμφερές χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας είναι η διατήρηση ισχυρών κομματικών ταυτίσεων προς τα δύο μεγάλα κόμματα. Φαινόμενο που σε κάποιο βαθμό οφείλεται και στο γεγονός ότι η πολιτική εκπροσώπηση των δύο μεγάλων παρατάξεων στην Ελλάδα υπήρξε ιστορικά κατά βάση μονοκομματική (Δεξιά/ΕΣ-ΕΡΕ-ΝΔ, Κέντρο/ΕΚ-ΠΑΣΟΚ). Το 1985 (στην κορύφωση δηλαδή της ακμής του κομματικού φαινομένου) το 52,7% των εκλογέων δήλωνε ταύτιση με το ΠΑΣΟΚ (πολύ κοντά ή κοντά). Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, στις παραμονές των εκλογών του 2000, το ποσοστό αυτό

είχε περιοριστεί σε 39,9%, και στις παραμονές των εκλογών του 2004 σε 39,3%. Σαφέστατη, αλλά όχι δραματική ένδειξη αποστασιοποίησης των ψηφοφόρων του. Αντιθέτως, το ποσοστό ταύτισης που σχεδόν συμπίπτει με το ποσοστό της εκλογικής του επιρροής στις τελευταίες Βουλευτικές και Νομαρχιακές Εκλογές (40%) θα μπορούσε να ειπωθεί ότι αποτελεί ένδειξη σταθερότητας και παγίωσης – «νέο σημείο στήριξης» της εκλογικής του απήχησης (Διάγραμμα 8). Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 2004, η διαδοχή του Κ. Σημίτη από τον Γ. Παπανδρέου, ενεργοποίησε σαφώς την κομματική ταύτιση στο ΠΑΣΟΚ, μετά από μια περίοδο «ύπνωσης» και εξηγγεί ως ένα βαθμό και την κινητοποίηση της εκλογικής του βάσης, που εκδηλώθηκε με τη μαζική συμμετοχή στο προεκλογικό Δημοψήφισμα για την εκλογή του Προέδρου του κόμματος (8/2/04). Στην περίπτωση της ΝΔ έχουμε, αντιθέτως, διαχρονική ενίσχυση της κομματικής ταύτισης και εξισορρόπηση της σχέσης με το ΠΑΣΟΚ. Από 25,6% το 1985, ο δείκτης ταύτισης αυξήθηκε το 2000 σε 31,3% και σε 38,9% το 2004, γεγονός που υποδηλώνει σαφώς τη μακροχρόνια τάση ενίσχυσής της, κατά τη δεκαετία του '90 (Διάγραμμα 9). Το ποσοστό κομματικής ταύτισης με τα δύο μεγάλα κόμματα, περίπου 78% στις πρόσφατες εκλογές, με ελάχιστη αλληλοεπικάλυψη, αποτελεί ισχυρή ένδειξη για τη σταθερότητα του ελληνικού δικομματισμού.

Πολιτική Αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά/Δεξιά

	2000		2004
Μάλλον στην αριστερά	20,8	} 83,5%	19,7
Μάλλον στο Κέντρο	36,2		33,2
Μάλλον στη Δεξιά	26,5		27,3
Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα πια	11,9		9,9
Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ	4,6		9,9

} 80,2%

Διάγραμμα 7

Πηγή: VPRC, Exit Poll Βουλευτικών 2000 (δείγμα 6.426 άτομα) και 2004 (δείγμα 2.655 άτομα).

Δείκτης κομματικής ταύτισης με το ΠΑΣΟΚ
«Πόσο κοντά αισθάνεσθε στο ΠΑΣΟΚ»

Έτος	Κοντά *	Ούτε κοντά ούτε μακριά	Μακριά	ΔΓ/ΔΑ
1985	52,7	21,6	19,3	6,5
1996	35,1	25,3	36,6	2,9
2000	39,9	22,3	36,0	1,6
2004	39,3	17,5	41,8	1,4

Διάγραμμα 8

Πηγή: Για το 1985, Έρευνα Πολιτικής Κουλτούρας Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Για το 1996-2004, Πανελλαδικές προεκλογικές έρευνες VPRC.

Δείκτης κομματικής ταύτισης με τη Ν.Δ.
«Πόσο κοντά αισθάνεσθε στη Ν.Δ.»

Έτος	Κοντά	Ούτε κοντά ούτε μακριά	Μακριά	ΔΓ/ΔΑ
1985	25,6	11,9	56,1	6,4
1996	27,6	18,0	51,8	2,7
2000	31,3	17,8	49,4	1,6
2004	38,9	16,4	43,2	1,5

Διάγραμμα 9

Πηγή: Για το 1985, Έρευνα Πολιτικής Κουλτούρας Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Για το 1996-2004, Πανελλαδικές προεκλογικές έρευνες VPRC.

4) Εκτός από τους ιστορικούς λόγους που έχουν αναφερθεί, η σταθερότητα του δικομματισμού διευκολύνεται σημαντικά από το γεγονός ότι στην Ελλάδα δεν υφίσταται κουλτούρα συμμαχικών κυβερνήσεων. Γεγονός, που συνδέεται με την αρνητική ιστορική πολιτική εμπειρία που υπάρχει στη χώρα σχετικά με αυτό το θέμα. Οι δύο μοναδικές περιπτώσεις συγκρότησης συμμαχικών κυβερνήσεων στην Ελλάδα έχουν ταυτιστεί στη συνείδηση της κοινής γνώμης με την πολιτική κρίση και ανάγο-

νται, είτε στη ζοφερή περίοδο του εμφύλιου πολέμου είτε στην περίοδο συγκυβέρνησης της χώρας από τη Δεξιά και την Αριστερά (το 1989), πείραμα που κατέληξε σε αποτυχία και πολιτική αποδοκιμασία. Από την άλλη πλευρά, η παραδοσιακή ταύτιση κόμματος και κράτους στην Ελλάδα κατέστησε τη μονοκομματική μορφή της διακυβέρνησης σχεδόν τη «φυσική» της εκδοχή (Μποτόπουλος 1998). Η ιστορική αποτυχία των πολυκομματικών κυβερνήσεων στην Ελλάδα και η ισχυρότατη παράδοση μονοκομματικών υποβοήθησαν σαφώς την ιδεολογική εδραίωσή του. Ως προς αυτή την παράμετρο της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας διαθέτουμε δύο ενδείξεις από την εμπειρική πολιτική έρευνα: α) τη γνώμη για τη μορφή της κυβέρνησης, με βάση την επιλογή ανάμεσα σε μονοκομματική κυβέρνηση ή κυβέρνηση συνεργασίας (Διάγραμμα 10)⁴ και β) τη γνώμη για το κομματικό σύστημα (Διάγραμμα 11).⁵ Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, στις κοινωνικές προτιμήσεις για τη μορφή της διακυβέρνησης, η κοινή γνώμη τάσσεται μέχρι το 2002 –και φυσικά με διακυμάνσεις που επηρεάζονται από τη συγκυρία– μάλλον υπέρ της μονοκομματικής μορφής διακυβέρνησης. Σε πανελλαδική έρευνα της VPRC το 2000, η άποψη υπέρ των μονοκομματικών κυβερνήσεων συγκέντρωνε την απόλυτη πλειοψηφία του εκλογικού σώματος: 53,5%, έναντι 43,6% (διαφορά 10% - Διάγραμμα 10). Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι κατά την τελευταία τετραετία παρατηρείται μια σχετική αποδυνάμωση αυτής της τάσης. Έχει αυξηθεί, δηλαδή, η κοινωνική υποστήριξη προς τις συμμαχικές κυβερνήσεις. Γεγονός, που συνδέεται, ενδεχομένως, με τη μακροπρόθεσμη τάση σταθεροποίησης του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος (βλέπε και έκτο μέρος του παρόντος).

Η γνώμη για τη μορφή της διακυβέρνησης συνιστά τη μια ένδειξη για την ιδεολογική εδραίωση του δικομματισμού που αποτυπώνεται σαφώς στις έρευνες κοινής γνώμης. Ως προς τη δεύτερη παράμετρο, τη γνώμη για το κομματικό σύστημα, με βάση τα στοιχεία των εμπειρικών ερευνών που διατίθενται για την τελευταία τετραετία (2000-2004) εκδηλώνεται μια προτίμηση, της τάξης του 37-39%, υπέρ του κομματικού συστήματος με περιορισμένο αριθμό κομμάτων (3-4) –στην ουσία πρόκειται για υποστήριξη στη σημερινή (δικομματική) μορφή του–, και 15% υπέρ του μονοκομματισμού ή του αμιγούς δικομματισμού (μόνο 1 ή 2 κόμματα). Η προτίμηση υπέρ του πολυκομματισμού (περισσότερα από

3-4 κόμματα) περιοριζόταν μέχρι το 2002 σε λιγότερο από το 1/3 του εκλογικού σώματος και δεν υπερέβαινε το 30%, ενώ τα δύο τελευταία χρόνια εμφανίζεται ενισχυμένη 38-39% (Διάγραμμα 11).

Γνώμη για τη μορφή της διακυβέρνησης

Έτος	Υπέρ μονοκομματικών κυβερνήσεων	Υπέρ κυβερνήσεων συνεργασίας	ΔΓ/ΔΑ
1996	52,2	44,9	2,9
2000	53,5	43,6	2,9
2001	49,9	45,4	4,8
2002	47,2	46,9	5,9
2003	43,0	50,2	6,7

Πηγή: VPRC, Πανελλαδικές πολιτικές έρευνες 1996-2003.

Διάγραμμα 10

Γνώμη για το κομματικό σύστημα «Πόσα κόμματα χρειάζεται η Ελλάδα σήμερα»

	1985	1996	1997	1999	2001	2002	2003	2004
Κανένα	1,3	4,3	4,6	1,2	1,2	1,9	1,6	0,9
Μόνο ένα	8,5	11,9	11,7	8,3	6,3	5,8	4,2	8,6
Μόνο δύο μεγάλα	23,9	11,5	11,5	13,0	12,6	15,4	10,7	7,9
3-4 κόμματα	43,4	30,9	25,7	44,0	44,2	40,2	39,1	37,3
Περισσότερα	20,1	39,4	43,6	29,4	30,4	29,8	38,2	38,7
ΔΓ/ΔΑ	2,8	2,0	2,8	4,1	5,3	7,0	6,2	6,6
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Διάγραμμα 11

Πηγή: Για το 1985, Έρευνα Πολιτικής Κουλτούρας Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Για τα έτη 1996-2004, Πανελλαδικές έρευνες VPRC.

Έκτο, στους βασικούς/δομικούς προσδιοριστικούς παράγοντες για τη διατήρηση και αναπαραγωγή του δικομματισμού περιλαμβάνεται βεβαίως και το θεσμικό πλαίσιο του εκλογικού ανταγωνισμού, δηλαδή το Σύνταγμα και ο ισχύων εκλογικός νόμος. Το εκλογικό σύστημα αποτελεί το συνεκτικό ιστό του. Ο εκλογικός νόμος προμοδοτεί ακραία το σχηματισμό μονοκομματικών κυβερνήσεων και δίνει στο κόμμα που προηγείται, έστω και με οριακή διαφορά, τη δυνατότητα σχηματισμού αυτοδύναμης, μονοκομματικής κυβέρνησης. Ενισχύει με αυτό τον τρόπο τη συνοχή του δικομματισμού, αφού καθιστά την πόλωση δομικό στοιχείο του εκλογικού ανταγωνισμού.⁶ Από την άλλη πλευρά η πρωθυπουργοκεντρική δόμηση του πολιτικού συστήματος, που επιβάλλει τόσο το Σύνταγμα, όσο και η πολιτική πρακτική των τελευταίων δεκαετιών (Λοβέρδος 1991· Μανιτάκης 1996· Νικολακόπουλος 1996, 2002α· Καμτσίδου 1998), ενισχύει σημαντικά τις ηγεσίες των κομμάτων και προσωποποιεί τον κομματικό ανταγωνισμό, τάση που καταγράφηκε ιδιαίτερα και στις τελευταίες εκλογές. Αυτή η μακροπρόθεσμη εξέλιξη, με τη σειρά της, επενεργεί και αυτή «ευεργετικά» στην τάση συγκεντροποίησης των πολιτικών κομμάτων, στη διατήρηση της συνοχής και στην αναπαραγωγή του δικομματισμού.

Έβδομο, τέλος, η διατήρηση της επιρροής των δύο κομμάτων διακυβέρνησης (ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.) υποβοηθήθηκε επίσης από την ικανότητα έγκαιρης προσαρμογής και ανανέωσης που επέδειξαν οι δύο κομματικοί οργανισμοί, ως αντίδραση στους κλυδωνισμούς της προηγούμενης δεκαετίας, που υπέστησαν: α) με την πετυχημένη διαδοχή των ιστορικών ηγετών των δύο κομμάτων κατά τη δεκαετία του '90 (Σημίτης 1996, Καραμανλής 1997) και β) με τη ριζική ανανέωση του πολιτικού τους προσωπικού, που συντελέστηκε εκτεταμένα κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας (Μαυρής 2000γ· Τζιοβάρας & Χιώτης 2004, 23· Νικολακόπουλος 2004). Η προεκλογική περίοδος του 2004 αποτέλεσε επίσης μια σημαντική και «βίαιη» διαδικασία ανανέωσης, τόσο για το ΠΑΣΟΚ (νέα αλλαγή ηγεσίας), όσο και για τη Ν.Δ. (αποστράτευση της ιστορικής ηγεσίας: Κ. Μητσοτάκης, Ι. Βαρβιτσιώτης, Α. Καραμανλής κ.ά.), ενώ η σύνθεση της νέας Βουλής που προέκυψε ως προς το θέμα αυτό είναι επίσης εντυπωσιακή. Με βάση τα στοιχεία που παραθέτει ο Η. Νικολακόπουλος (2004), μπορεί να υπολογιστεί ότι το 70% των βουλευτών της σημερινής κοινοβουλευτικής ομά-

δας της Ν.Δ. και το 63% του ΠΑΣΟΚ πρωτοεξελέγη στην περίοδο μετά το 1993.

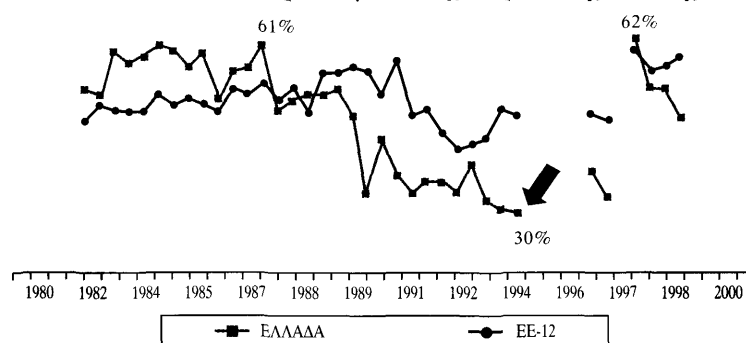
3. Δεκαετία του '90: Οι κλυδωνισμοί του κομματικού συστήματος και η απορρόφησή τους

Σε απόκλιση από την ευρωπαϊκή συγκυρία, η δεκαετία του '80 υπήρξε για την Ελλάδα περίοδος «κομματικοποίησης», δηλαδή ακμής των ελληνικών πολιτικών κομμάτων και ενίσχυσης της επιρροής τους σε μια σειρά από θεσμούς και τομείς της δημόσιας ζωής (Βερναρδάκης & Μαυρής 1986· Μαυρής 1993· Βερναρδάκης 1995). Αντίθετα με τη δεκαετία του '80, η δεκαετία του '90 θα εξελιχθεί διαφορετικά για το κομματικό σύστημα. Με την πολιτική κρίση του 1989-90 και την αποτυχία της κυβερνητικής διαχείρισης 1990-93, η κοινωνική δυσαρέσκεια από το πολιτικό σύστημα διευρύνθηκε αισθητά. Η επιστροφή του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, το 1993, δεν ανέκοψε αυτή την εξέλιξη. Αντιθέτως, το κλίμα γενικευμένης κοινωνικής δυσαρέσκειας από τη διακυβέρνηση κορυφώθηκε στο μέσο της δεκαετίας και εντάθηκε ιδίως από το καλοκαίρι του 1995, με τη (βιολογική) κατάρρευση του Α. Παπανδρέου και τα αρνητικά φαινόμενα που κυριάρχησαν στην πολιτική σκηνή της χώρας. Παράλληλα, από την αρχή της δεκαετίας, η αλλαγή της διεθνούς συγκυρίας, μετά τη διάλυση του ανατολικού μπλοκ και η ρευστότητα που προκλήθηκε στα γειτονικά Βαλκάνια, το κύμα μετανάστευσης που επέδρασε καταλυτικά στην ελληνική κοινωνία, ο πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία, η ένταση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και στο Κυπριακό, η επιδείνωση των σχέσεων με την Ε.Ε. δημιούργησαν κλίμα εθνικής ανασφάλειας, που συναρθρώθηκε με τα φαινόμενα έντονης πολιτικής αποδοκιμασίας και συνεισέφερε στην παγίωση του κλίματος γενικής κοινωνικής απαισιοδοξίας για την πορεία των πραγμάτων. Ως αποτέλεσμα αυτών των τάσεων, η δυσφορία από τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος διογκώθηκε. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ικανοποίηση από το πολιτικό σύστημα, που καταγράφει το Ευρωβαρόμετρο, άγγιξε την ίδια χρονιά (το 1995) το κατώτατο ιστορικό επίπεδό της, μόλις 30% (Διάγραμμα 12), ενώ παρέμεινε, για μια δεκαετία και πλέον, σημαντικά χαμηλότερη από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (Mavris 2004). Δεν είναι τυχαίο ακόμη ότι το ναδίρ της κοινωνικής συναίνεσης προς την Ε.Ε. στη δεκαετία του '90 (51% -Ανοιξη 1996) καταγράφηκε κατά την κρίσιμη και με-

ταβατική περίοδο που σφραγίστηκε από την αποχώρηση του Α. Παπανδρέου και την ανάδειξη του Κ. Σημίτη στην πρωθυπουργία της χώρας⁷ και κυρίως μετά την κρίση των ελληνοτουρκικών σχέσεων στα Ίμια (28/1-1/2/1996). Μια κρίση, που συνέβαλε στο αίσθημα εθνικής ανασφάλειας και ως ένα βαθμό ενίσχυσε τις προϋπάρχουσες αντιευρωπαϊκές διαθέσεις, επιτείνοντας και την ευρωπαϊκή απομόνωση της χώρας.

Ικανοποίηση από τη λειτουργία της Δημοκρατίας στη χώρα (1980-2001)

Ελλάδα και σύνολο κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης



Πηγή: Πηγή Ευρωβαρόμετρο, επεξεργασία στοιχείων.

Διάγραμμα 12

Σε αυτό το πλαίσιο, το σημείο ισορροπίας του κομματικού συστήματος αποσταθεροποιήθηκε και ισχυρές τάσεις κλυδωνισμού του εγγράφηκαν στην ημερήσια διάταξη. Τα φαινόμενα από τα οποία σημαδεύτηκε η δεκαετία του '90 είναι γνωστά και αναφέρονται εδώ επιγραμματικά: 1) Κρίση της Αριστεράς μετά το 1989 και διάσπαση του ενιαίου Συνασπισμού (Το ΚΚΕ αποχωρεί από το Συνασπισμό στις 28 Ιουνίου 1991). 2) Ταχύτατη κατάρρευση της κυβερνητικής της δημοτικότητας, εκλογική ήττα της Ν.Δ. (Οκτώβριος 1993) και αποχώρηση του Κ. Μητσοτάκη από την ηγεσία της (Νοέμβριος 1993). 3) Εσωκομματική κρίση στο ΠΑΣΟΚ (Β' εξάμηνο 1995), διαδικασία αποδυνάμωσης και εν συνεχεία αποχώρηση του Α. Παπανδρέου από την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ (Ιανουάριος 1996), με τριγμούς που επιφέρει η εδραίωση του νέου εκσυγχρονιστικού ρεύματος (1996). Ως αποτέλεσμα αυτών των κλυδωνισμών, που εκδηλώνονται σε ολόκληρο το φάσμα της πολιτικής σκηνής και εκλαμβάνονται από αρκε-

τούς ως νέα πολιτική ευκαιρία, δημιουργούνται και δύο νεοπαγή κόμματα: η ΠΟΛΑΝ τον Ιούνιο του 1993 και το ΔΗΚΚΙ, το Δεκέμβριο του 1995. Τα δύο νέα σχήματα θα επιχειρήσουν να διεμβολίσουν αντιστοίχως τους δύο κυρίαρχους κομματικούς σχηματισμούς. Η εμφάνισή τους, με τη σειρά της, θα ανατροφοδοτήσει αυτούς τους κλυδωνισμούς.

Στο πεδίο των εκλογών, οι εν λόγω τάσεις θα εμφανιστούν περισσότερο ευδιάκριτα στις εκλογές «δεύτερης τάξεως» (second order) του 1994 (Ευρωεκλογές, Δημοτικές, Νομαρχιακές) και του 1998. Με βάση την ανάλυση των κομματικών υποστηρίξεων των υποψηφίων για το νομαρχιακό αξίωμα, που αποτελεί ασφαλές κριτήριο για το βαθμό κομματικοποίησης των αναμετρήσεων, στις εκλογές του 1994 και 1998 προκύπτει ότι μεταξύ των υποψηφίων Νομαρχών, οι αμιγώς μονοκομματικές υποψηφιότητες αντιπροσώπευαν το 1994, το 72%, ενώ περιορίστηκαν το 1998 στο 65,4% του συνόλου των υποψηφίων. Αντιστρόφως, οι πολυκομματικές υποψηφιότητες το 1998 αποτελούσαν στις Νομαρχιακές το 18,5% (Μαυρής 2003α, Πίνακας 1). Το 1994 εμφανίστηκαν διπλές υποψηφιότητες προερχόμενες από τα δύο μεγάλα κόμματα στο 28% των νομαρχιακών αυτοδιοικήσεων (συνολικά 18 υποψήφιοι σε 16 νομαρχιακές αυτοδιοικήσεις). Λόγω της σχετικής χαλάρωσης των κομματικών ταυτίσεων που παρατηρήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '90, στις Ν1998 παρατηρήθηκε μαζικοποίηση και γενίκευση του φαινομένου της κομματικής απειθαρχίας («των ανταρτών») που είχε εμφανιστεί και στις πρώτες (Ν1994).

Η κομματικοποίηση περιορίστηκε το 1998 με τον πολλαπλασιασμό των φαινομένων κομματικής ανυπακοής, ενώ το φαινόμενο αφορούσε κυρίως το ΠΑΣΟΚ (46 από τις 54 νομαρχίες). Ιδίως, όμως οι τάσεις κλυδωνισμού και αποδόμησης θα εκδηλωθούν σφοδρότερα στις Ευρωεκλογές του 1999, όπου θα σημειωθεί και η μεγαλύτερη πτώση της επιρροής του δικομματισμού (17,6%), που έχει παρατηρηθεί στις έξι ελληνικές Ευρωεκλογικές αναμετρήσεις, ύστερα από την εκδήλωση ισχυρών κυμάτων δυσαρέσκειας, κατά την περίοδο της πρώτης διακυβέρνησης Σημίτη, κυρίως στην τριετία 1997-1999 (Μαυρής 1998α, 1999β). Για να επιστρέψουμε όμως στο επίπεδο ανάλυσης των Βουλευτικών εκλογών, στις Βουλευτικές του 1996 καταγράφεται το χαμηλότερο ποσοστό δικομματισμού (79,61%) σε ολόκληρη την 20ετία (Διάγραμμα 1) και εγγράφεται μια δυναμική πολυκομματισμού με την παρουσία στη Βουλή

τριών κομμάτων της Αριστεράς και παρ' ολίγον της Πολιτικής Άνοιξης (Μαυρής 1996α, 1996β). Εντούτοις, για τους λόγους που αναφέρθηκαν στα προηγούμενα, αυτή η δυναμική και οι κλυδωνισμοί που προκλήθηκαν στο κομματικό σύστημα κατά τη δεκαετία του '90, δεν θα εκφραστούν και στις εκλογές του 2000, αντιθέτως θα απορροφηθούν.

4. Οι εκλογές του 2000 και η επανασταθεροποίηση του δικομματισμού: οι δύο Ελλάδες

Με τις Βουλευτικές εκλογές του 2000 η περίοδος των κλυδωνισμών τερματίστηκε. Το εκλογικό αποτέλεσμα πιστοποίησε την ύπαρξη ενός «απόλυτα ισορροπημένου» δικομματισμού, κατά την έκφραση του Schwartzberg (1984, 2ος τόμος, 308). Ωστόσο, αυτός δεν αποτελούσε απλώς αναπαραγωγή του παλαιού, εκείνου που εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '80. Ο δικομματικός ανταγωνισμός που προέκυψε, ήταν «πολλαπλώς νέος» (Καφετζής 2000α, 2000β· Μαυρής 2000β· Μοσχονάς 2000· Νικολακόπουλος 2000δ). Η νέα διαιρετική τομή «εκσυγχρονισμού/αντι-εκσυγχρονισμού», που αποκαλύφθηκε στην εκλογική βάση των δύο κομμάτων διακυβέρνησης (Μαυρής 2000β, 2001) διατηρούσε, αλλά και –κυρίως– ανασυνέθετε σε μεγάλο βαθμό και το ιστορικά διαμορφωμένο χαρακτηριστικό της κοινωνικής πόλωσης.⁸ Από την οπτική της εκλογικής του κοινωνιολογίας, ο ελληνικός δικομματισμός παρέμεινε και στη νέα του μορφή πολωμένος.

Στη μια πλευρά, που συγκροτήθηκε με άξονα το ΠΑΣΟΚ, πολώθηκαν τα δυναμικά κοινωνικά στρώματα του ενεργού πληθυσμού, της μισθωτής εργασίας, των μεσαίων παραγωγικών ηλικιακών ομάδων (35-54 ετών), των «πληροφοριακά ενήμερων», που ήταν εξοικειωμένοι και χρησιμοποιούσαν μαζί τις νέες τεχνολογίες, των κατοίκων της πρωτεύουσας και των μεγάλων αστικών κέντρων (Μαυρής 2001, Πίνακες 2-3, 5-6).⁹ Πρόκειται για εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που ευνοήθηκαν από την οικονομική αναδιάρθρωση και την προοπτική της ΟΝΕ, που η οικονομική τους κατάσταση τα τελευταία χρόνια βελτιώθηκε (σε αυτή την κατηγορία το ΠΑΣΟΚ εμφάνισε ποσοστό 70%, έναντι 21% της Ν.Δ.), δήλωναν ότι «ζουν άνετα» (57%, έναντι 35% της Ν.Δ.), διέθεταν εισοδήματα τα οποία είχαν επενδύσει σε μετοχές (48%, έναντι 42% της Ν.Δ.), που αισθάνονταν «ασφαλείς για το μέλλον τους» (53%, έναντι

40% της Ν.Δ.) και «κοινωνικά προνομιούχοι (καθόλου αδικημένοι από την κοινωνία», σε ποσοστό 53%, έναντι μόνο 36,8% των ψηφοφόρων της Ν.Δ. Στο ιδεολογικό πεδίο, αυτά τα στρώματα διάκειντο ευνοϊκά ως προς την ευρωπαϊκή προοπτική. Αντιμετώπιζαν με «αισιοδοξία» το ευρωπαϊκό μέλλον της χώρας και δήλωναν «αισιοδοξία» για την Ευρώπη, σε ποσοστό 55% έναντι 40% της Ν.Δ., ενώ δεν εγκαλούνταν ιδιαίτερα από τη θρησκευτική ιδεολογία (Μαυρής 2001, Πίνακες 6-8).

Ως προς τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, αποδέχονταν τη νέα μορφή της πολιτικής, εμπιστεύονταν την τηλεόραση (51%) και τις δημοσκοπήσεις (52%). Ως προς τα κριτήρια της ψήφου τους, η ταύτιση με κάποιο κόμμα και παράταξη είχε περάσει σε δεύτερη θέση, προς όφελος της «προσωποποίησης» της πολιτικής, ενώ εμπιστεύονταν απεριόριστα για πρωθυπουργό τον Κ. Σημίτη (85%).¹⁰ Σε αυτό τον κοινωνικό συνασπισμό εξακολουθούσαν να εντάσσονται προνομιακά τα μισθωτά στρώματα του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα, όπου το ΠΑΣΟΚ λόγω της απορρόφησης της Αριστεράς έδειχνε να επανακτά την κοινωνική ηγεμονία της δεκαετίας του '80, αλλά και ένα σημαντικό τμήμα των μεσαίων στρωμάτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολιτικά διχοτομημένα εμφανίστηκαν το 2000 τα ανώτερα μεσαία στρώματα (ελεύθερα επαγγέλματα, ανώτερα στρώματα των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα), στα οποία η Ν.Δ., όπως συνέβη και με τα παραδοσιακά αστικά στρώματα κατόρθωσε να ενισχύσει τη θέση της (Μαυρής 2001, Πίνακες 4, 7-8).

Από την άλλη πλευρά, στον αστερισμό της Νέας Δημοκρατίας έτειναν (ως ένα βαθμό ήδη από το 1996) να αναγνωρίζονται, σε συγκριτικά μεγαλύτερο βαθμό, οι κοινωνικές ομάδες και κατηγορίες, που η διαδικασία του οικονομικού και κοινωνικού «εκσυγχρονισμού» τείνει να περιθωριοποιεί: άνεργοι, ιδίως οι νέοι, αγρότες, καθώς και τα πολυάριθμα και ευάλωτα τμήματα του μη ενεργού πληθυσμού (συνταξιούχοι-νοικοκυρές) και της υπαίθρου. Το κοινωνικό και ιδεολογικό προφίλ αυτού του πόλου, που σκιαγραφείται με βάση τα ευρήματα της εκλογικής έρευνας της VPRC, είναι αποκαλυπτικό: επρόκειτο για στρώματα των οποίων η οικονομική τους κατάσταση χειροτέρευσε τα τελευταία χρόνια (σε αυτή την κατηγορία η Ν.Δ. εισέπραττε 67% έναντι 15% του ΠΑΣΟΚ), το εισόδημά τους συμπιέστηκε αισθητά (58% έναντι μόλις 20% ΠΑΣΟΚ), που αισθάνονταν «ανασφαλείς για το μέλλον» (45% της κατηγορίας ψήφισαν Ν.Δ. έναντι 35% ΠΑΣΟΚ) και «αδικημένοι από

την κοινωνία» (51% έναντι 30% του ΠΑΣΟΚ). Περίμεναν λιγότερα από την πολιτική, ενώ με την ψήφο τους θέλησαν να εκφράσουν τη «διαμαρτυρία» τους. Ως προς τις ιδεολογικές τους προτιμήσεις, μάλλον «αδιαφορούσαν» ή «φοβούνταν» τη ζωή στη νέα Ευρώπη και οπωσδήποτε η «εκκλησία» τα εγκαλούσε σε μεγαλύτερο βαθμό (Μαυρής 2001, Πίνακες 6-8).

Επομένως, υπό αυτή την έννοια, όπως ήδη ειπώθηκε, ο δικομματισμός παρέμεινε πολωμένος και στις εκλογές του 2000. Η προγραμματική σύγκλιση των δύο κομμάτων «στην κορυφή» (Παππάς 2001α, 2001β· Vernardakis 2000) μπορεί να συσκοτίζει αυτή την κοινωνική πραγματικότητα, ωστόσο, η αποκρυστάλλωση της νέας διαιρετικής τομής και η συντήρηση των κομματικών ταυτίσεων, υπό το ισχύον θεσμικό πλαίσιο εκλογικού ανταγωνισμού, είχε σημαντικά αποτελέσματα στη μορφή του κομματικού ανταγωνισμού: Στις εκλογές του 2000, η περιχαράκωση των δύο μεγαλύτερων κομματικών σχηματισμών υπήρξε εμφανής, η απόσταση μεταξύ των δύο διατηρήθηκε. Ο ενδιάμεσος χώρος εκλογικού ανταγωνισμού αποδείχθηκε συρρικνωμένος και η ρευστότητα της ψήφου συγκριτικά περιορισμένη. Η εν λόγω τάση κοινωνικής πόλωσης δεν αμβλύθηκε καθοριστικά ούτε στις τελευταίες Βουλευτικές εκλογές του 2004, παρά τις σημαντικές κοινωνικές απώλειες του ΠΑΣΟΚ.

Συμπερασματικά, οι μετασχηματισμοί που επισυνέβησαν στο ελληνικό κομματικό σύστημα κατά τη δεκαετία του '90 μπορούν συνοπτικά να περιγραφούν ως μια διαδικασία που οδήγησε από την αποστοίχιση (de-alignment) της δεκαετίας του '90 στην επαναστοίχιση (realignment), στην αρχή της τρέχουσας δεκαετίας (2000). Μετά από μια μακρόχρονη περίοδο που χαρακτηρίστηκε από στοιχεία κρίσης εκπροσώπησης,¹¹ η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 2000 ενέγραψε τη δυνατότητα μιας –εκ νέου– σταθεροποίησης της κοινωνικής του επιρροής. Τελικώς, όμως η κοινωνική σταθεροποίηση του ΠΑΣΟΚ, στην περίοδο της 5ης κυβερνητικής του θητείας 2000-2004, με μοχλό την οικοδόμηση του κοινωνικού κράτους που είχε επαγγελθεί προεκλογικά δεν επετεύχθη. Η εκλογική του επικράτηση και η κοινωνική του ανάκαμψη αποδείχθηκε συγκυριακή (Μαυρής 2001). Όπως είναι γνωστό, σήμερα, η συγκυρία των ετών που ακολούθησε δεν ευνόησε το ΠΑΣΟΚ.

5. Ν.Δ.-ΠΑΣΟΚ: Οι μακροπρόθεσμες τάσεις των κοιμματικών προτιμήσεων

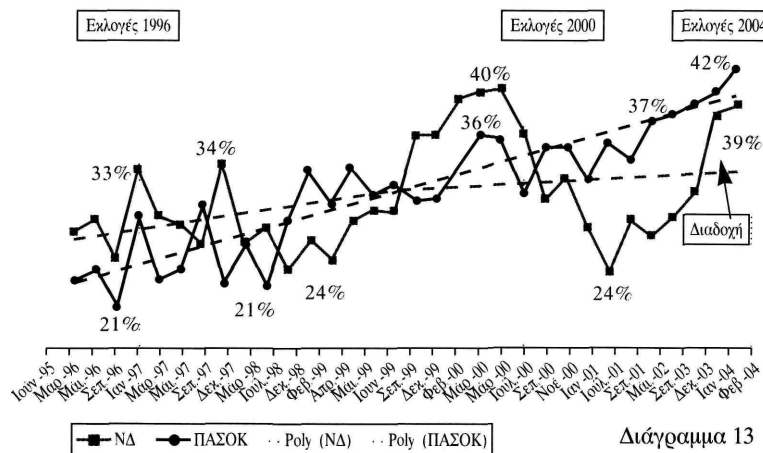
Σε αυτό το σημείο και για την εκτίμηση των προοπτικών του ελληνικού δικομματισμού είναι απαραίτητο να διερευνηθούν οι μακροπρόθεσμες τάσεις της κοινωνικής του υποστήριξης του, με τη βοήθεια των διαθέσιμων εμπειρικών δεδομένων. Τα διαθέσιμα αστάθμιστα στοιχεία των πανελλαδικών δημοσκοπήσεων της VPRC, σχετικά με την πρόθεση ψήφου των δύο μεγάλων κομμάτων διακυβέρνησης, για την τελευταία 9ετία (1995-2004), παρατίθενται στο Διάγραμμα 13.¹² Το εκλογικό αποτέλεσμα της 7ης Μαρτίου του 2004 δεν ήταν συγκυριακό, αλλά υπήρξε παράγωγο περισσότερο μακροπρόθεσμων μεταβολών στις κοιμματικές προτιμήσεις του εκλογικού σώματος. Κατά την τελευταία δεκαετία (ουσιαστικά μετά την εκλογική ήττα του 1993) η εκλογική απήχηση της Ν.Δ. ακολούθησε μακροπρόθεσμα σταθερή ανοδική πορεία, ιδίως την τελευταία πενταετία. Σε αυτήν τη διεύρυνση της εκλογικής της απήχησης αντανακλώνεται οι κοινωνικές και ιδεολογικές μεταβολές που σημειώθηκαν στην ελληνική κοινωνία, δηλαδή η ενίσχυση του κοινωνικού συντηρητισμού, και της ιδεολογικής μεταστροφής του εκλογικού σώματος, που συντελέστηκε κατά τη δεκαετία του '90 (Μαυρής 2003δ). Η σταθερότητα της τάσης ανόδου της Ν.Δ. υποδηλώνεται και από τη μικρότερη διακύμανση που εμφάνισε, στοιχείο που συμβαδίζει και με τη μεγαλύτερη συνοχή της εκλογικής της βάσης. Αντιθέτως, η καμπύλη που ακολούθησε, διαχρονικά, η πρόθεση ψήφου του ΠΑΣΟΚ υπήρξε σαφώς διαφορετική. Πρόκειται, ευδιάκριτα, για καμπύλη ανόδου και πτώσης, με σημείο καμψής τις «ιδιότυπες» («έκτακτες») εκλογές του 2000 (Διάγραμμα 13).¹³

Η εκλογική κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ κατά την περίοδο 1993-1996

Όπως είναι γνωστό, το ΠΑΣΟΚ κέρδισε και τις τρεις εκλογικές μάχες της περιόδου 1993-2000 (1993, 1996, 2000). Στις αρχές της δεκαετίας του '90 (μετά την εκλογική ήττα του 1990), λόγω της γρήγορης κατάργησης της δημοτικότητας της κυβέρνησης Μητσοτάκη, η ανάκαμψη του ΠΑΣΟΚ είχε αρχίσει από τα τέλη του 1991 και κάλυψε 7-8 εκατοστιαίες μονάδες στην πρόθεση ψήφου μέσα σε δύο χρόνια. Από την άλλη

πλευρά, το 1996 παρά τη μεγάλη φθορά που είχε υποστεί στην τελευταία περίοδο του Α. Παπανδρέου, δεν είχε απωλέσει την υπεροχή του, έναντι της Ν.Δ. Το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης όχι μόνο αντιμετώπιζε πρόβλημα εικόνας της ηγεσίας του, αλλά και σημαντική διάσπαση της εκλογικής του υποστήριξης (Η ΠΟΛΑΝ έλαβε 4,9% στις Β1993 και 8,7% στις Ε1994). Στο έδαφος της πολιτικής (και κοινωνικής) του υπεροχής, η διαδοχή Σημίτη (Ιανουάριος 1996), που έλαβε «λειτουργικό» χαρακτήρα (δημοτικότητα 85%), το έκτακτο 4ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (Ιούνιος 1996) και ο αιφνιδιασμός με την πρόωγη προκήρυξη των εκλογών του Σεπτεμβρίου, επανασυσπείρωσαν το ΠΑΣΟΚ και, επιπλέον, ανέκοψαν και τη δυναμική της πορείας του ΔΗΚΚΙ, που φάνηκε αρχικά να συνιστά σοβαρό κίνδυνο διάσπασης της κοινωνικής του βάσης. Η εξαιρετικά σύντομη προεκλογική περίοδος δεν άφησε περιθώρια στο κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Πρόθεση ψήφου ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. (1995-2004)
Αστάθμιστα στοιχεία δημοσκοπήσεων VPRC



Τα χαρακτηριστικά της ανάκαμψης του ΠΑΣΟΚ στην περίοδο 1999/2000. Γιατί το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές του 2000

Η ανάκαμψη του ΠΑΣΟΚ στην περίοδο 1999/2000 διέφερε σημαντικά από τις δύο προηγούμενες. Ήταν μεγαλύτερη από την αντίστοιχη της

περιόδου 1990/1993 και κυρίως ταχύτερη, ή εξαιρετικά συντομότερη. Στην περίοδο 1999/2000, το ΠΑΣΟΚ κάλυψε 15 εκατοστιαίες μονάδες στην πρόθεση ψήφου του κόμματος (από 25% σε 40%), μέσα σε ένα χρόνο. Τι εξηγεί αυτή την πρωτοφανή και θεαματική ανάκαμψη, μετά μάλιστα από μια περίοδο εντονότατης δυσαρέσκειας, όπως αυτή του Β' εξαμήνου του 1998 και των αρχών του 1999: ήττα στις Δημοτικές/Νομαρχιακές 10/1998, καταλήψεις σχολείων, νοσοκομείων, κινητοποιήσεις αγροτών, υπόθεση Οτσαλάν; Τι συνέβη το 1999; Το 1999, η χρηματιστηριακή ευφορία, το κλίμα αισιοδοξίας για την οικονομία και τα προσωπικά οικονομικά υπήρξε έντονο και ανοδικό και παρέσυρε ανοδικά και την πρόθεση ψήφου στο ΠΑΣΟΚ. Η πορεία ανάκαμψης του ΠΑΣΟΚ συνδέθηκε με το γενικευμένο ρεύμα, όχι μόνο οικονομικής, αλλά και κοινωνικής ευφορίας που παρήγαγε άμεσα ή έμμεσα η επίσης πρωτοφανής και μοναδική άνοδος του χρηματιστηρίου. Η εκ των υστέρων συλλογική «απώθηση» του ζητήματος του χρηματιστηρίου δεν θα πρέπει να γίνει αιτία να υποτιμηθεί η κοινωνική και ιδεολογική εμβέλεια αυτού του φαινομένου, που άλλαξε –έστω και λίγο– την «καθημερινότητα» εκατοντάδων χιλιάδων πολιτών (Μαυρής 2003β). Βεβαίως, δεν πρέπει να υποτιμηθεί και μια σειρά άλλων παραγόντων, όπως ο πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία (3/1999), που άσκησε «επίδραση συσπείρωσης» στην κυβέρνηση, η βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, η πορεία στην Ευρώπη, η αποτελεσματική διαχείριση των συνεπειών του σεισμού της Πάρνηθας (9/1999) κ.ά. Σε καμία περίπτωση όμως, αυτοί οι παράγοντες δεν είναι σε θέση να ερμηνεύσουν αυτοτελώς μιας τέτοιας έκτασης αλλαγή κλίματος, όπως αυτή που συνέβη κατά το 1999.

Το γενικό πολιτικό και κοινωνικό κλίμα μετά τις εκλογές του Απριλίου 2000

Μετά τις εκλογές του 2000, ακολουθήθηκε κυριολεκτικά η αντίστροφη πορεία. Η νέα κοινωνική συμμαχία που επιχείρησε να συγκροτήσει το νέο εκσυγχρονιστικό ρεύμα του ΠΑΣΟΚ δεν ευδοκίμησε. Η κατάρρευση του χρηματιστηρίου, ιδίως από το 2001, η κρίση με την εκκλησία και το ασφαλιστικό είχαν ως άμεσο μετεκλογικό αποτέλεσμα τη σοβαρότητα και ταχύτατη επιδείνωση του κλίματος. Η καμπύλη πρόθεσης ψήφου του ΠΑΣΟΚ ακολούθησε απότομα αρνητική κλίση (Διάγραμμα 13). Οι

παράγοντες που είχαν ευνοήσει την προεκλογική του ανάκαμψη (εκτιμήσεις για την κατάσταση της οικονομίας και τα προσωπικά οικονομικά) εμφανίστηκαν τώρα αρνητικά συσχετισμένοι. Η σαφής επιδείνωση του οικονομικού κλίματος, αποτέλεσμα και της αύξησης των τιμών, που ακολούθησε την εισαγωγή του ευρώ (1/1/2001) προκάλεσαν σημαντική ανακατάξηση στην κοινωνική ιεράρχηση των προβλημάτων, με εντυπωσιακότερη την κάθετη άνοδο που σημείωσε ως πρόβλημα ο πληθωρισμός/η ακρίβεια, αλλά και η ανεργία. Θα πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι λόγω της σταθεροποίησης της διεθνούς θέσης της χώρας και της βελτίωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων υποχώρησε σημαντικά και η προτεραιότητα των εθνικών και της εξωτερικής πολιτικής, που αποτελούσε παραδοσιακά ισχυρό πλεονέκτημα της κυβέρνησης (Μαυρής 2003β).

Ο δικομματισμός στις Νομαρχιακές του 2002

Στο μέσο του εκλογικού κύκλου της τετραετίας 2000-2004, οι Νομαρχιακές εκλογές του Οκτωβρίου 2002 επιβεβαίωσαν στο ακέραιο τις ήδη διαφαινόμενες τάσεις και σε σημαντικό βαθμό προοιόδεσαν για το εκλογικό αποτέλεσμα του 2004. Στον Α΄ γύρο, τα δύο κόμματα συγκέντρωσαν ποσοστό περίπου 86%!, όσο δηλαδή και στις εθνικές εκλογές. Αν και εκλογές «δεύτερης τάξης», οι Νομαρχιακές εκλογές χαρακτηρίστηκαν: 1) Από πρωτοφανή αύξηση της συμμετοχής, μεγαλύτερη και από εκείνη των εθνικών εκλογών (7.180.000 ψηφοφόροι, έναντι 7.027.000 του 2000). 2) Αυξημένο ενδιαφέρον. 3) Μείωση των αντιεκλογικών πρακτικών (άκυρων, λευκών), κατά 1,6%, σε σχέση με το 1998. 4) Μεγαλύτερη κομματικοποίηση των υποψηφιοτήτων και δραστικό περιορισμό των διπλών ψηφοδελτίων κομματικής απειθαρχίας περίπου κατά 20%, σε σύγκριση με το 1998. Τα δύο μεγάλα κόμματα υλοποίησαν κεντρικές προεκλογικές εκστρατείες εθνικών εκλογών με κεντρικά πολιτικά μηνύματα και άμεση εμπλοκή των πολιτικών αρχηγών στην προεκλογική κινητοποίηση (Μαυρής 2002, 2003α). Η σαφέστατη κομματικοποίηση της εκλογικής αναμέτρησης που επιδίωξε η Ν.Δ. και αποδέχτηκε τελικά το ΠΑΣΟΚ, ενισχύθηκε: α) Από τη διεξαγωγή κεντρικών προεκλογικών εκστρατειών τύπου εθνικών εκλογών από τα δύο μεγάλα κόμματα, β) την υιοθέτηση κεντρικών πολιτικών μηνυμάτων και, γ) την

άμεση εμπλοκή των πολιτικών αρχηγών στην προεκλογική κινητοποίηση. Δημιούργησε δε για πρώτη φορά –σε αυτή την έκταση– συνθήκες «άτυπης» εθνικής αναμέτρησης. Επιπλέον, το 2002 παρατηρήθηκε εντυπωσιακή αύξηση των αμιγώς κομματικών υποψηφιοτήτων που προέρχονται από τα δύο μεγάλα κόμματα (ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ.). Ο αριθμός των υποψηφίων Νομαρχών που υποστήριξαν αποκλειστικά τα δύο κόμματα, αυξήθηκε από 57 το 1998 σε 90 το 2002, αντιπροσωπεύοντας τώρα το 40,7% έναντι μόνο 21,9% το 1998 (Μαυρής 2003α, Πίνακας 4). Από αυτή την πλευρά είναι χαρακτηριστική η διαφοροποίηση των τρίτων Νομαρχιακών εκλογών του 2002, που πραγματοποιήθηκαν σε συγκυρία επανασταθεροποίησης του δικομματισμού και ποσοστό υποστήριξης αντίστοιχο των εθνικών εκλογών, από τις δύο πρώτες Νομαρχιακές αναμετρήσεις της δεκαετίας του '90 (1994-1998), που πραγματοποιήθηκαν σε συγκυρία κλυδωνισμού του ελληνικού κομματικού συστήματος (Νικολακόπουλος 2002· Μαυρής 2003α). Σε σχέση με το 1998 και το 1994, το 2002 ο βαθμός κομματικοποίησης αυξήθηκε σημαντικά. Στις Ν2002 το ΠΑΣΟΚ είχε να αντιμετωπίσει μόλις οκτώ (8) περιπτώσεις κομματικής απειθαρχίας και η Ν.Δ. έξι (6). Σαφέστατη ένδειξη για την επανασταθεροποίηση του δικομματισμού.

6. Ο ελληνικός δικομματισμός και οι εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004

Η (επανα)σταθεροποίηση του δικομματισμού που εγγράφηκε στην ελληνική πολιτική σκηνή με τις Βουλευτικές του 2000, επιβεβαιώθηκε και στις τελευταίες εκλογές του 2004. Η εναλλαγή των κομμάτων διακυβέρνησης στην εξουσία αποτέλεσε το ουσιαστικό διακύβευμα των εκλογών της 7ης Μαρτίου. Υπό αυτή την έννοια, το 2004 υπήρξε ένα αντεστραμμένο και σαφώς ηπιότερο 1981. Εξαιτίας αυτού του χαρακτήρα τους, οι Βουλευτικές του 2004 δεν αποκλείεται να καταγραφούν στο μέλλον ως μια αποφασιστική καμπή στην περιοδολόγηση του ελληνικού κομματικού συστήματος. Η εκλογική επικράτηση της Ν.Δ. ενδέχεται να επιδράσει σταθεροποιητικά γι' αυτό, εξισορροπώντας ως ένα βαθμό τη δομική ανισότητα των δύο «πόλων» του, που θα μπορούσε να εδραιωθεί σε περίπτωση τρίτης συνεχόμενης εκλογικής νίκης του ΠΑΣΟΚ. Ένα παρόμοιο ενδεχόμενο δεν αποκλείεται να προκαλούσε ριζική ανακατάταξη στη μορφή του: αποδυνάμωση και κατακερματισμό του ηττημένου και

εμπέδωση ενός συστήματος δικομματισμού με υπερχυρίαρχο κόμμα κατά Sartori (1976, 192-201· επίσης Schwartzberg 1984, II, 308-322· Duverger 1976, 299-312, 410-418· Διαμαντόπουλος 1993, 280-290).

Ωστόσο, αντίθετα, προς τις αρχικά διαφαινόμενες (στις προεκλογικές δημοσκοπήσεις) τάσεις ενίσχυσής του, που επέτρεπαν εκτιμήσεις σχετικά με τη διακύμανση του ποσοστού του, στα επίπεδα του 88%-90%, το εκλογικό αποτέλεσμα (85,9%) κατέγραψε απλώς τη στάσιμη αναπαραγωγή της κοινωνικής του επιρροής και την καθήλωση στα ίδια επίπεδα με εκείνα των προηγούμενων Βουλευτικών και Νομαρχιακών εκλογών (86,5% και 86,3%, αντιστοίχως). Με άλλα λόγια, η σταθεροποίησή του θα μπορούσε να σηματοδοτεί και την εξάντλησή του. Παράδοξως, όμως, στάσιμη παρέμεινε και η επιρροή των δύο κομμάτων της Αριστεράς (ΚΚΕ, ΣΥΝ), που δεν κατάφεραν να επωφεληθούν εκλογικά από την καθίζηση του ΠΑΣΟΚ. Η καθήλωση της Αριστεράς διευκόλυνε το ΠΑΣΟΚ και δεν επέτρεψε στο ποσοστό του να πέσει κάτω από 40%, κάτι που είχε συμβεί στις εκλογές του 1990, όταν η Αριστερά, ως ενιαίος τότε Συνασπισμός, είχε λάβει το 10,3% των ψήφων (και το ΠΑΣΟΚ το 39,4%). Αντιθέτως, η εκλογική επιβίωση του ΔΗΚΚΙ, που κατόρθωσε να διατηρήσει περίπου τα 2/3 της εκλογικής επιρροής του 2000 (1,8% έναντι 2,7% το 2000), ανεξάρτητα από τις υποκειμενικές εκτιμήσεις του αρχηγού του, αλλά και το «ντεμπούτο» του νεοπαγούς ΛΑΟΣ (2,2%), έδειξαν να διατηρούν στο παιχνίδι τα μικρά κόμματα, ως δυνάμει υποδοχείς της (αριστερής ή δεξιάς) κοινωνικής διαμαρτυρίας.

Προκύπτει επομένως το εξής πολιτικό παράδοξο: Η σταθερότητα του μεταπολιτευτικού δικομματικού συστήματος (και η εναλλαγή στη διακυβέρνηση) έχει επιφέρει και τη σταθερότητα του πολιτικού συστήματος. Η περίοδος διακυβέρνησης 1996-2004 θεωρήθηκε, κατά κοινή ομολογία, ως η πλέον σταθεροποιημένη μέχρι σήμερα, ενώ η κυβέρνηση Σημίτη καταγράφηκε ως η μακροβιότερη στη μετεμφυλιακή πολιτική ιστορία (Παππάς 2001α). Ωστόσο, παρά το γεγονός της σταθεροποίησης του πολιτικού συστήματος και ακριβώς εξαιτίας αυτής εμφανίζονται και συμπτώματα στασιμότητας ή και διάβρωσης της ιδεολογικής νομιμοποίησης του δικομματισμού. Σε γενικές γραμμές, έχει παρατηρηθεί ότι σε περιόδους αστάθειας και πολιτικής επισφάλειας η κοινή γνώμη ενδέχεται να στρέφεται περισσότερο προς τις μονοκομματικές και συμπαγείς

κυβερνήσεις, που θεωρεί ότι μπορεί να εξασφαλίσουν την πολιτική σταθερότητα. Αντιθέτως, σε περιόδους κυβερνητικής σταθερότητας (όπως η περίοδος διακυβέρνησης Σημίτη), που επιτρέπουν τον πολιτικό εφησυχασμό και τη χαλαρότερη εκδήλωση ιδεολογικών προτιμήσεων, φαίνεται να ευνοείται η προτίμηση προς τις συμμαχικές κυβερνήσεις και την πολυκομματική μορφή του κομματικού συστήματος.

Οι Ευρωεκλογές του Ιουνίου 2004 που ακολούθησαν, εξελίχθηκαν αντικειμενικά (για μια σειρά λόγους που αναλύονται αλλού, βλ. Μαυρής 2004β, 2004γ) σε β' γύρο της αναμέτρησης της 7ης Μαρτίου και δεν τροφοδότησαν την εκλογική ανάλυση με νέα, περισσότερο διαφωτιστικά, στοιχεία σχετικά με τις προοπτικές του κομματικού συστήματος, πλην ίσως της πρωτοφανούς –για τα δεδομένα της ελληνικής εκλογικής συμπεριφοράς– αποχής. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, ακριβώς λόγω της αποχής, η διατήρηση του δικομματισμού στις Ευρωεκλογές, σε σχετικά υψηλά –γι' αυτού του τύπου τις εκλογές– επίπεδα (77,04%, δεύτερο υψηλότερο ποσοστό μετά το 1984, μεταξύ έξι ευρωεκλογικών αναμετρήσεων - Διάγραμμα 1), είναι σε μεγάλο βαθμό πλασματική. Στην πραγματικότητα, αν συνυπολογιστεί η αποχή, η πτώση της επιρροής του που σημειώθηκε είναι ασφαλώς η μεγαλύτερη που παρατηρήθηκε διαχρονικά σε ευρωεκλογική αναμέτρηση. Η σημασία της αποχής, ωστόσο, δεν είναι προφανής εξαιτίας της ιδιαιτερότητας της αναμέτρησης: Εκλογές δεύτερης τάξεως, χωρίς διακύβευμα, που, επιπλέον, πραγματοποιήθηκαν σε πολύ μικρή χρονική απόσταση από μια ιδιαίτερα αυξημένου πολιτικού ενδιαφέροντος εθνική αναμέτρηση.

Στη μετεκλογική εποχή εγκαινιάστηκε μια μεταβατική περίοδος αναδιάταξης των δύο πόλων του ελληνικού κομματικού συστήματος και του μεταξύ τους συσχετισμού ισχύος. Και οι δύο έχουν τεθεί σε διαδικασία μετασχηματισμού. Η Ν.Δ., λόγω της εκλογικής και κοινωνικής της ενίσχυσης, της επιστροφής στη διακυβέρνηση αλλά και της στρατηγικής της επιλογής για μετατόπιση «προς το Κέντρο» που επιχειρεί. Το ΠΑΣΟΚ, λόγω της αναπόφευκτης και πολυεπίπεδης κρίσης στην οποία εισήλθε, ύστερα από την πολυετή παραμονή του στη διακυβέρνηση της χώρας. Το νέο σημείο ισορροπίας δεν έχει ακόμη διαφανεί.

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος, Νίκος, 1983, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος, 1995, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985. Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού. Διδακτορική διατριβή*. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος, 1999, «Το κομματικό σύστημα 1995-1998: Ιδεολογικές μετακινήσεις, πολιτικές συγγένειες και χώροι κομματικού ανταγωνισμού», στο *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα, 1999-2000*. Αθήνα: Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνης, σ. 17-43.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος και Γιάννης Μαυρής, 1986, «Η θέση των πολιτικών κομμάτων στη δομή του κράτους και η επέκταση της πολιτικής αντιπροσώπευσης». *Θέσεις* 16:81-115.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος και Γιάννης Μαυρής, 1991, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην Προδικτατορική Ελλάδα: Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Εξάντας.
- Blondel, Jean, 1968, "Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies", *Canadian Journal of Political Science*, τομ. 1, τχ. 2, σ. 180-203.
- Blondel, Jean, 1990, "Types of Party System", στο *The West European Party System*, επιμ. Peter Mair. N.Y.: Oxford University Press, σ. 302-310.
- Βούλγαρης, Γιάννης, 2001, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βούλγαρης, Γιάννης, 2003, *Η πρόκληση της ηγεμονίας*, Αθήνα: Πόλις.
- Δεμερτζής, Νίκος, 1990, «Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα στη Δεκαετία του '80». Στο *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80: Εξελίξεις και Προοπτικές του Πολιτικού Συστήματος*, επιμ. Χρήστος Λυριτζής και Ηλίας Νικολακόπουλος, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Δεμερτζής, Νίκος επιμ., 1994α, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Δεμερτζής, Νίκος, 1994β, «Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας». Στο *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, επιμ. Νίκος Δεμερτζής, Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 41-74.

- Δεμερτζής, Νίκος και Παναγιώτης Καφετζής, 1996, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας». Στο Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994, επιμ. Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος και Δημήτρης Σωτηρόπουλος, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 174-218.
- Δημητράς, Παναγιώτης Η., 1991, Πολιτικός Περίγυρος, Κόμματα και Εκλογές στην Ελλάδα, δύο τόμοι, Αθήνα: Λύχνος.
- Διαμαντόπουλος, Θανάσης, 1993, Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Duverger, Maurice [1954] 1964, Political Parties: Their Organization and Activities in the Modern State, Λονδίνο: Methuen.
- Δώδος, Δημοσθένης Χ., 1994, Εκλογική Γεωγραφία των Μειονοτήτων. Μειονοτικά κόμματα στη Νότιο Βαλκανική, Ελλάδα, Βουλγαρία, Αλβανία, Αθήνα: Εξάντας.
- Δώδος, Δημοσθένης, Παναγιώτης Καφετζής, Καίτη Μιχαλοπούλου, Ηλίας Νικολακόπουλος, και Βάσω Παπλιάκου, 1990, «Η πολιτική κουλτούρα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: συγκριτικοί πίνακες». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 75Α:107-151.
- Ζαφειρόπουλος, Κώστας, 2001, «Ανάλυση και γεωγραφία των εκλογικών μετατοπίσεων 1996-2000». Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 17:7-41.
- Ζαφειρόπουλος, Κώστας και Νίκος Μαραντζίδης, 1999, «Εκλογικές Μεταβολές στην Κοινωνική Βάση του Νέου ΠΑΣΟΚ: Διεύρυνση του Εκλογικού Ακροατηρίου και Ρωγμές στον Σκληρό Πυρήνα». Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 14:24-49.
- Ζαφειρόπουλος, Κώστας και Νίκος Μαραντζίδης, 2003, «Για το κομματικό σύστημα στη Μεταπολίτευση: Κριτικό σημείωμα». Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 18:129-138.
- Καμτσίδου Ιφιγένεια, 1998, «Η πρωθυπουργοκεντρική μορφή του ελληνικού κοινοβουλευτισμού». Στο Το Σύνταγμα, επιστημονικά συνέδρια 1, Τα εικοσάχρονα του Συντάγματος 1975, Αθήνα: Α. Σάκκουλας, σ. 201-218.
- Καφετζής, Παναγιώτης, 1994, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα». Στο Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα, επιμ. Νίκος Δεμερτζής, Αθήνα: Οδυσσεάς, σ. 217-251.

- 1996, Πολίτες, πολιτική και πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα, 1985-1990, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
 - 1997, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής: Η συνεισφορά μιας έμπειρης έρευνας δύο φάσεων». Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 9:168-178.
 - 2000α, «Δικομματισμός: Τι «υπαγορεύει» σε μικρούς και μεγάλους». *Ελευθεροτυπία*, 11/4/2000.
 - 2000β, «ΠΑΣΟΚ: Κρατάει τα κάστρα του, αλώνει της ΝΔ». *Ελευθεροτυπία*, 17/4/2000.
- Λοβέρδος, Ανδρέας, 1991, Κυβέρνηση, συλλογική λειτουργία και πολιτική ευθύνη, Αθήνα: Α. Σάκκουλας.
- Mair, Peter. επιμ. 1990, *The West European Party System*. New York: Oxford University Press.
- Μαλούτας, Θωμάς, Ηλίας Νικολακόπουλος και Μάρω Παντελίδου, 1992, «Χωρική και κοινωνική διάσταση της ψήφου στην Αθήνα: Τάσεις εξέλιξης 1981-1990». Στο: Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα, επιμ. Θωμάς Μαλούτας και Δημήτρης Οικονόμου, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σ. 163-186.
- Μανιτάκης, Αντώνης, 1996, Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος, Αθήνα: Α. Σάκκουλας.
- Μαυρής, Γιάννης, 1993, Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: Οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης.
- 1994, «Πώς ψήφισαν οι μουσουλμάνοι» (Ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς της μουσουλμανικής μειονότητας στις Ευρωεκλογές). *Καθημερινή της Κυριακής*, 26/6/1994.
 - 1996α, «Η κρίση του κομματικού συστήματος: Διεθνές ή ελληνικό φαινόμενο;» Στο Τα κόμματα μπροστά στη νέα εποχή, επιμ. Ίνερποστ, Αθήνα: Γνώση, σ. 38-49.
 - 1996β, «Εκλογές '96: Συνεχίζεται η τάση αποδόμησης του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος». *Επίκεντρα* 1:20-28.
 - 1997, «Οι τάσεις αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος». Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 9:179-196.

- 1998α, «Σε νέα φάση εισέρχεται η πολιτική σκηνή». *Καθημερινή*, 31/5/1998.
 - 1998β, «Η επιρροή των πολιτικών δυνάμεων στον Α΄ Γύρο των Νομαρχιακών εκλογών». *Τα Νέα*, 16/10/1998.
 - 1999α, «Ευρωεκλογές '99: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ψήφου. Κοινωνικός κατακερματισμός και μεταβολές στην κοινωνική υποστήριξη των κομμάτων Διακυβέρνησης». Έμφαση 2:32-55.
 - 1999β, «Οι Στάσεις της ελληνικής Κοινής Γνώμης απέναντι στη Διακυβέρνηση». Στο: Έρευνα Διακυβέρνησης 1998, Μαυρής κ.ά., Αθήνα: ΙΣΤΑΜΕ, σειρά Έρευνα, αρ. 2, σ. 12-26.
 - 2000α, «Η πολιτική σκηνή την τελευταία πενταετία». *Τα Νέα*, 5/1/2000.
 - 2000β, «Μεσαία στρώματα και μισθωτοί χάρισαν τη νίκη στο ΠΑΣΟΚ». *Τα Νέα*, 15-16/4/2000.
 - 2000γ, «8 οι βουλευτές της Μεταπολίτευσης και μόνο 4 με προδικτατορική εμπειρία» (Ανάλυση για την ανανέωση της Βουλής στη Μεταπολίτευση, 1974-2000). *Τα Νέα*, 13-14/5/2000.
 - 2001, «Οι “δύο Ελλάδες”. Κοινωνιολογία της ψήφου στις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000». Στο Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα, 2000. Αθήνα: VPRC - Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνης, σ. 17-36.
 - 2002, «Η επιρροή των πολιτικών δυνάμεων στις Νομαρχιακές εκλογές του 2002». Έμφαση 13:42-50.
 - 2003α, «Νομαρχιακές Εκλογές 1994-2002: Εκλογές Δεύτερης Τάξεως;» Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 21:95-105.
 - 2003β, «Οι τάσεις του εκλογικού σώματος ενόψει των προσεχών Βουλευτικών Εκλογών του 2004». Έμφαση, 17:127-140.
 - 2003γ, Οι προοπτικές της συντηρητικής παράταξης σήμερα στην Ελλάδα, Αθήνα: ΙΔΚΚ.
 - 2003δ, «Η άνοδος του κοινωνικού συντηρητισμού». *Καθημερινή*, 28/12/2003.
 - 2004α, «Οι Βουλευτικές εκλογές του 2004». Έμφαση 18:14-32.
 - 2004β, «Η αποδυνάμωση του ΠΑΣΟΚ εδραιώνει τη ΝΔ». *Καθημερινή*, 15/6/2004.
 - 2004γ. «Ρεύμα αποχής και κυριαρχία της ΝΔ». *Καθημερινή*, 20/6/2004.
- Μαυρής Γιάννης, Μενέλαος Γκίβαλος, Χριστόφορος Βερναρδάκης,

- Λέων Καραπαναγιώτης και Σεραφείμ Φυντανίδης, 1999, Έρευνα Διακυβέρνησης 1998. Οι στάσεις της Ελληνικής Κοινής Γνώμης απέναντι στη Διακυβέρνηση, Αθήνα: ΙΣΤΑΜΕ, σειρά Έρευνα, αρ. 2.
- Μαυρής, Γιάννης κ.ά., 1998, Έρευνα Στελεχών Τοπικής Αυτοδιοίκησης, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ψυχολογίας, Τετράδια Εργασίας αρ. 24.
- Mavris, Yiannis, 2004, "From accession to the euro. The evolution of Greek public attitudes toward European integration, 1981-2001". Στο Greece in the European Union, επιμ. Dionyssis Dimitrakopoulos και Argyris Passas. London-N.Y.: Routledge, σ. 113-138.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. κ.ά., 1988, «Συγκριτική έρευνα πολιτικής κουλτούρας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: εισαγωγικές παρατηρήσεις». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 69Α: 5-23.
- Mavrogordatos, George Th., 1983α, Stillborn Republic; Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936. Berkeley: University of California Press.
- 1983β, The Rise of the Green Sun; The Greek Election of 1981. Λονδίνο: King's College, Centre of Contemporary Greek Studies, Occasional Paper no. 1.
 - 1983γ, "The Emerging Party System". Στο Greece in the 1980s, επιμ. Richard Clogg. Λονδίνο: MacMillan, σ. 70-94.
 - 1984, "The Greek Party System: A Case of 'Limited but Polarized Pluralism'?" West European Politics, τομ. 7, τχ. 4, σ. 156-169.
- Μενδρινού, Μαρία, 1999, «Κοινή Γνώμη, Αιτήματα Πολιτικής και Θεματικά Κοινά». Στο Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα: Έρευνες - Δημοσκοπήσεις, 1999-2000, επιμ. Ινστιτούτο VPRC, Αθήνα: Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνης.
- 2000α, Η εκλογική πολιτική στο ελληνικό πολιτικό σύστημα: Εσωτερικές και ευρωπαϊκές παράμετροι, 1974-2000, Αθήνα: Παπαζήσης.
 - 2000β, «Εκλογικό σύστημα, κυβερνητική αυτοδυναμία και κοινή γνώμη στην Ελλάδα, 1996-2000». Στο Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2001, επιμ. VPRC, Χριστόφορος Βερναρδάκης, Αθήνα: Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνης, σ. 45-79.
- Μοσχονάς, Γεράσιμος, 1994, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και οι όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήμα-

- τος”». Στο Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα, επιμ. Νίκος Δεμερτζής, Αθήνα: Οδυσσεάς, σ. 159-215.
- Μοσχονάς, Γεράσιμος, 2000, «Περί δικομματισμού». *Τα Νέα*, 5/5/2000.
- Μποτόπουλος, Κώστας, 1998, «Το μεταπολιτευτικό κομματικό σύστημα στη δοκιμασία των εκλογών του 1996». Στο Το Σύνταγμα, επιστημονικά συνέδρια 1, Τα εικοσάχρονα του Συντάγματος 1975, Αθήνα: Α. Σάκκουλας, σελ. 219-238.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, 1985, Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- 1989, Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων, Αθήνα-Κομοτηνή: Α. Σάκκουλας.
 - 1990, «Η Εκλογική επιρροή των Πολιτικών Δυνάμεων». Στο Εκλογές και Κόμματα στη δεκαετία του '80 - Εξέλιξη και Προοπτική του Πολιτικού Συστήματος, επιμ. Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 203-237.
 - 1991, «Πολιτικές δυνάμεις και εκλογική συμπεριφορά της μουσουλμανικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη: 1923-1955». Ανάπτυχο, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τόμ. Η', Αθήνα.
 - 1996, «Η Λειτουργία του Εκλογικού Συστήματος σε ένα Μεταβαλλόμενο Κομματικό Σύστημα». *Επίκεντρα* 1:33-36.
 - 1997, «Αποφασισμένοι» και «αναποφάσιστοι»: Η Συμβολή των Δημοσκοπήσεων έξω από τα Εκλογικά Τμήματα στην Ανάλυση της Ψήφου. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 9:197-207.
 - 2000α, «Συσπείρωση ΠΑΣΟΚ, νέα άνοδος Σημίτη - κυβέρνησης». *Τα Νέα*, 1/2/2000.
 - 2000β, «Δυναμώνει ο δικομματισμός». *Τα Νέα*, 9/3/2000.
 - 2000γ, «Για δύο λόγους μίκρυνε η ψαλίδα». *Τα Νέα*, 24-26/3/2000.
 - 2000δ, «Πώς άλλαξε η κοινωνική βάση των δύο μεγάλων κομμάτων». *Τα Νέα*, 14/4/2000.
 - 2000ε, «Στοιχεία εκλογικής γεωγραφίας. Η αποτύπωση των πολιτικών δυνάμεων στις βουλευτικές εκλογές και η διαμόρφωσή τους σε τοπικό επίπεδο». Στο: Οι πόλεις, κοινωνικός και οικονομικός άτλας της Ελλάδας, επιμ. Θωμάς Μαλούτας, Τόμος 1, Αθήνα-Βόλος: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σ. 83-91.

- 2001, Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967, Αθήνα: Πατάκης.
- 2002α, «Ποιος φοβάται τις δημοσκοπήσεις». *Τα Νέα*, 8-9/6/2002. ⁶
- 2002β, «Νομαρχιακές & δημοτικές εκλογές 2002: Από την κομματικοποίηση στη ρευστότητα». *Τα Νέα*, 5/10/2002.
- 2004, «Ποιοι τράβηξαν το χαλί στο ΠΑΣΟΚ». *Τα Νέα*, 13-14/3/2004.
- Παππάς, Τάκης Σ., 2001α, «Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 17:71-102.
- 2001β, «Περί δικομματισμού και χρήσης της ιδεολογικής πλόωσης στη μελέτη του κομματικού συστήματος». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 18:139-142.
- Pappas, Takis S., 1999, *Making Party Democracy in Greece*. Λονδίνο: MacMillan.
- 2003, “The Transformation of the Greek Party System Since 1951”. *West European Politics*, vol. 26, no 2, σ. 90-114.
- Πάσχος, Γιώργος, 1982, «Το κομματικό σύστημα 1974-1981». Ανάπτυπο από το έργο «Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός», τόμ. 7 - «Η πολιτική», Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία.
- 1984, «Δικομματισμός και λειτουργία του πολιτεύματος». Στο *Οι εκλογές του 1981*, επιμ. Νικηφόρος Π. Διαμαντούρος, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης και Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, Αθήνα: Εστία, σ. 192-211.
- Sartori, Giovanni, 1976, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Seferiades, Seraphim, 1986, “Polarization and Non-Proportionality; The Greek Party System in the Postwar Era”. *Comparative Politics*, τομ. 19, τχ. 1, σ. 69-93.
- Schwartzberg, Roger-Gerard, 1984, *Πολιτική Κοινωνιολογία*. Δύο τόμοι, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Τζιοβάρας, Γρηγόρης και Βασίλης Χιώτης, 2004, *Ο πολιτικός χάρτης της Μεταπολίτευσης, 1974-2004*, Αθήνα: Α. Λιβάνης.
- Vernardakis, Christoforos, 2000, «Les elections greques d'avril 2000. Le cas d'un bipartisme convergent». *Revue Pole Sud* 13:145-157.
- Χαραλάμης, Δημήτρης, 1985, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας.

Σημειώσεις

1. Πολύ μικρότερης εμβέλειας είναι η πολιτική και εκλογική παρουσία της σλαβομακεδονικής μειονότητας στη Δυτική Μακεδονία.

2. Η Έρευνα Διακυβέρνησης πραγματοποιήθηκε από τη VPRC, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, τον Ιούνιο του 1998. Υιοθετήθηκε το βασικό σώμα της αντίστοιχης έρευνας που πραγματοποιείται διεθνώς στο πλαίσιο του Διεθνούς Προγράμματος για την Κοινωνική Έρευνα (ISSP). Η έρευνα διεξήχθη με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων, πρόσωπο με πρόσωπο, στα νοικοκυριά των ερωτωμένων σε πανελλαδικό δείγμα 1.191 ατόμων, για λογαριασμό του ΙΣΤΑΜΕ. Βλέπε σχετικά με τη μεθοδολογία και τα ευρήματα της έρευνας, Μαυρής κ.ά., 1999.

3. VPRC, Πανελλαδική Συνδρομητική Έρευνα Πολιτικών και Κοινωνικών Τάσεων. Πραγματοποιήθηκε το Φεβρουάριο του 2004, με προσωπικές συνεντεύξεις πρόσωπο με πρόσωπο, στα νοικοκυριά των ερωτωμένων, σε δείγμα 1.122 ατόμων.

4. Η διατύπωση της σχετικής ερώτησης έχει ως εξής: «Ανεξάρτητα από ποιο κόμμα υποστηρίζετε, τι νομίζετε ότι είναι καλύτερο για τη χώρα; Να υπάρχει αυτοδύναμη κυβέρνηση από ένα κόμμα μόνο ή να υπάρχει κυβέρνηση συνεργασίας από περισσότερα κόμματα;». Η συγκεκριμένη μεταβλητή χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε δημοσκοπήση από τη VPRC το Σεπτέμβριο του 1996.

5. Για τη μέτρηση της συγκεκριμένης μεταβλητής χρησιμοποιείται η διατύπωση: «Κατά τη γνώμη σας, πόσα κόμματα χρειάζεται η Ελλάδα σήμερα; Κανένα κόμμα, Μόνο ένα κόμμα, Μόνο δύο μεγάλα κόμματα, 3-4 κόμματα ή πολλά κόμματα;». Η συγκεκριμένη μεταβλητή χρησιμοποιήθηκε, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, με μια μικρή παραλλαγή («Κατά τη γνώμη σας, πόσα κόμματα θα έπρεπε να υπάρχουν στη χώρα μας;») στην έρευνα συγκριτικής πολιτικής κουλτούρας του ΕΚΚΕ, το 1985 (Μαυρογορδάτος 1988, 151· Δώδος κ.ά. 1990, 146) και υιοθετήθηκε στις πολιτικές έρευνες της VPRC το Δεκέμβριο του 1996.

6. Σχετικά με τη λειτουργία του ελληνικού εκλογικού συστήματος και τις στάσεις της κοινής γνώμης απέναντι σε αυτό, βλέπε αναλυτικά Μενδρινού 2000α, ιδίως κεφ. 7: «Κυβερνητικές Πλειοψηφίες, Εκλογική Πολιτική και Κοινή Γνώμη, σελ. 317 κ.ε. Επίσης, Νικολακόπουλος 1989, 1996. Η πρόσφατη αλλαγή του εκλογικού νόμου διευκολύνει, ως ένα

βαθμό, το σχηματισμό κομματικών συμμαχιών στις εκλογές, αλλά ο συσχετισμός δυνάμεων που προέκυψε από τις εκλογές του 2004, δεν καθιστά προς το παρόν ρεαλιστική μια παρόμοια προοπτική.

7. Ο Α. Παπανδρέου παραιτείται από πρωθυπουργός στις 15/1/96 και από την Κ.Ε. του κόμματος εκλέγεται νέος πρωθυπουργός ο Κ. Σημίτης.

8. Για την κοινωνική πόλωση στην εκλογική βάση των μεταπολιτευτικών πολιτικών κομμάτων βλέπε Μαλούτας, Νικολακόπουλος & Παντελίδου 1992· Μαυρής 1993, 2001· Νικολακόπουλος 2000ε.

9. Τα στοιχεία που αναφέρονται, προέρχονται από το Exit Poll που πραγματοποίησε η VPRC, σε δείγμα 6.426 ατόμων, για λογαριασμό της εφημερίδας *Τα Νέα*. Βλέπε σχετικά το αφιέρωμα της εφημερίδας 15-16/4/2000.

10. Βλέπε για το ίδιο θέμα και Νικολακόπουλος 2004δ. Ο Η. Νικολακόπουλος, βασιζόμενος σε στοιχεία από τις δημοσκοπήσεις έξω από τα εκλογικά τμήματα της *Opinion* για το *Mega*, αναφέρει σχετικά ότι: «Ενώ το 1996, το 60,6% των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ ανέφερε ως κριτήριο επιλογής ψήφου την υποστήριξη του κόμματος και ένα 5,5% την αποδοκιμασία του αντίπαλου κόμματος, σήμερα τα ποσοστά αυτά έχουν περιοριστεί στο μισό (31,6% και 2,7%). Ως πρωτεύον κριτήριο αναδεικνύεται αντίθετα η ικανότητα διακυβέρνησης είτε ως υποστήριξη της κυβέρνησης Σημίτη (35,7%) είτε ως επιλογή του καταλληλότερου πρωθυπουργού (25,3%)».

11. Βλέπε σχετικά με το χαρακτήρα της κρίσης εκπροσώπησης Μαυρής 1998β, 1999α.

12. Η εταιρεία VPRC δημιουργήθηκε το Δεκέμβριο του 1993. Η πρώτη πανελλαδική δημοσκόπηση της εταιρείας, με χρήση κάλπης, πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1995, σε δείγμα 3.000 ατόμων. Έκτοτε, και μέχρι σήμερα έχει πραγματοποιήσει συνολικά σαράντα έρευνες, οι οποίες συγκροτούν και τη χρονοσειρά της ανάλυσης. Το τυπικό μέγεθος του δείγματος που χρησιμοποιείται στις πανελλαδικές πολιτικές έρευνες της VPRC είναι 1.200 άτομα (και 1.500 στις προεκλογικές περιόδους).

13. Το θέμα αυτό αναπτύσσεται διεξοδικότερα στο Μαυρής 2003β.